

META

medeltidsarkeologisk tidskrift

NR 4 1998

META

medeltidsarkeologisk tidskrift

Arkeologiska institutionen, Sandgatan 1,
S-223 50 Lund.

Tel: 046-2227940. Fax: 046-2224214.

E-mail: Lars.Ersgard@ark.lu.se

META har som syfte att spegla aktuell forskning och debatt inom medeltidsarkeologi och historisk arkeologi i Skandinavien. META ges ut som medlems-tidning av Medeltidsarkeologiska föreningen och kommer ut med fyra nummer per år. Medlemskap i föreningen erhålles genom att medlemsavgiften (för år 1999 kr 150:-) insättes på postgironummer 45 32 11-5.

META:s styrelse/redaktion: Peter Carelli, Gunhild Eriksdotter, Lars Ersgård, Ingrid Gustin, Anders Jonasson, Mats Mogren, Mats Roslund.

Tryckt med bidrag från Humanistisk-samhällsvetenskapliga forskningsrådet

Grafisk form: Eric Runestam

Tryck: KFS i Lund AB

ISSN 0348-7903

INNEHÅLL 1998:4

- 1 Redaktionellt
- 3 *Carl Olof Cederlund*
Myten om vårt vikinga-ursprung
- 25 *Per Olof Sjöstrand & Ilse Tarsala*
Åland mellan järnålder och medeltid
- 38 *Johan Anund*
Mångsysslare, småstäder och klassresor.
Nordens bronsantverk som exempel
på möjligheter inom socialarkeologin
- 63 *Jes Wienberg*
Middelalderens Bornholm

META:s omslagsbild: Skeppsstäv, inri-
stad på plankor från Osebergsskeppet.
Schetelig: Osebergsfundet I, 1917.

Redaktionellt

Är vi arkeologer egentligen på det klara med vilka bilder av det förflutna vi presenterar? Är vi omedvetna skapare av myter eller kritiska granskare av dylika? Underbygger vi trots allt i våra texter ytliga och populistiska föreställningar om forntiden, vilka använts - och användes - i mer än ett, mer eller mindre vällovt syfte, eller förmår vi verkligen ge en meningsfull bild av denna forntid medan vi samtidigt kan förbli kritiskt omprövande och distanserade till våra förklaringar? Dessa angelägna frågor är centrala i Carl Olof Cederlunds inledande artikel om vikingen som symbol och nationell myt i dåtid och nutid. Vikingen, denna till leda reproducerade gestalt i skönlitteratur, utställningar, reklam etc tycks idag vara mera användbar än någonsin och frågan är om det överhuvudtaget är möjligt att dekonstruera denne hjämprydde slagskämpe.

Beröringspunkter med Cederlunds artikel har ett annat bidrag i detta META-nummer. Det handlar om Åland under järnålder och tidig medeltid och problematiken kretsar här kring arkeologiska förklaringar och nationell självförståelse. Den åländska historien är inget nytt ämne i META:s spalter och läsarna minns säkert flera inlägg om kyrkokronologi och C14-dateringar i en livfull och alltjämt pågående debatt, där uppfattningarna varit minst sagt divergerande. I den här aktuella artikeln avstår Per Olof Sjöstrand och Ilse Tarsala, historiker resp arkeolog, från att på nytt diskutera olika källmaterial. Istället försöker de visa hur de konträra åsikterna om Åland vid ingången till historisk tid har ett mycket tydligt samband med skiftande ideologiska hållningar i ögruppens händelserika nutid, där relationen till fastlandet, vare sig det nu gällt Finland eller Sverige, spelat en avgörande roll.

Hantverkaren under järnålder och medeltid är en figur, vars verksamhet kan bli mycket påtaglig och konkret i arkeologiska material, och verkstadsplatser och avfallsrester har givit rika möjligheter till studium av hans produktion. Frågan om hans sociala status har däremot endast blivit föremål för punktvisa studier. Detta faktum har föranlett Johan Anund att betrakta brons-hantverkaren i Skandinavien, vars produktion omfattade så skiftande ting som smycken, grytor och kyrkklockor, och hans ställning i samhället under mer än tusen år.

På samma sätt som Åland har även andra öar i Östersjön en säregen och intresseväckande historia. En sådan ö är Bornholm, vars rika medeltid nyligen

bestått med en publikation. Jes Wienberg recenserar och avrundar därmed detta META-nummer. I sammanhanget kan redaktionen konstatera att vi då också satt punkt för år nummer tjugo i META:s historia. Detta i och för sig anmärkningsvärda faktum får stå för sig själv utan vidare kommentarer. Istället ber META-redaktionen att få önska läsarna en God Jul och ett Gott Nytt År!

META-redaktionen i Lund

Årets stipendium om 5000:- ur
Erik Cinthios Forskningsfond
har tilldelats Magnus Elfwendahl, Uppsala.

Myten om vårt vikinga-ursprung

Carl Olof Cederlund

Abstract

The myth of our Viking origin

The concept “viking” and “viking age” are discussed as seen in the light of the history of ideas and of literature of the last centuries. Important roles of the viking as a symbol in present time society are presented - for example his role as a prominent symbol in literature and art during the last two centuries, as a symbolic hero in the marketing business of commercial life of today, as well as of fascism in the 20th century - to mention just three of the uses of the viking concept.

The meanings of the viking concept as they are expressed within archaeology are taken up. The different ways in which these concepts are used by different agents in society of later times are also described. The development through time since the medieval period of the meaning of the viking concept is presented, showing meanings of the same concept which are very different from the ones given the viking as a symbol of the present. The symbolic structures underlying the use of the concept of the viking are viewed in a time perspective. Finally the general meaning of today of the concept in question is treated.

Den första av föreläsningarna i juridik vid Uppsala universitet våren år 1800, den 20 februari klockan ett på eftermiddagen, inledde professor Lundström med de följande orden:

”Särskilte folkslags seder och sedvanor har förmodligen utgjort de första lagarna, och har desse alltså tjent till grund för nuvarande folkslags lagar. Oden bör ses som den första lagstiftare hos oss, där han införde Asarnes seder och sedvanor till lagar, exempelvis vid begravningar, de trenne

stora offerfester samt pålade skatter till rikets beskydd och offrens underhållande. De Diar, Drottar, och Spekingar som Oden förde hit med sig skipade aldrig först dessa lagar, var i sin ort.”

Professor Lundström hyllade alltså Oden som instiftare av svensk lag. Han talar med andra ord om en gudomlig rätt, men inte den som utgår från kristlig gudomlighet, utan om den instiftad av en hednisk gud. Detta skedde för knappt 200 år sedan, och

omkring 700 år efter det att kristendomen säges ha införts i Sverige.

För oss i dagens Sverige låter detta uttalande av en akademisk lärare förryckt - att hänföra den svenska lagstiftningens ursprung till en av den hedna tidens gudar! Men vi människor glömmet fort och lätt. Det är inte mer än fem, sex generationer sedan som professor Lundström klev upp i katedern för terminens första föreläsning. Ändå står de flesta av oss idag helt utan kontakt med det, som hans inledande uttalande är uttryck för. Det representerar nämligen en då erkänd uppfattning, som har sitt ursprung i de fornnordiska källorna - nämligen den att Oden varit en historisk person, enligt Ynglingasagan den första kungen och instiftaren av Nordens riken och dess lagar. Han hade kommit till Norden från Asien och sin hemvist där, borgen Asgård. I denna hemvist var Oden en hövding omgiven av tolv offerpräster, som kallades diar (gudar) och drottar (härs-kare), och som var domare bland folket. (De "spekingar" som Lundström också anger som Odens följeslagare är en isländsk benämning för "visa män, rådgivare"; Lars Svensson, SAOB Arkiv.)

Odens hjältar

Detta sägs, för att citera Erik Gustaf Geijer, ha varit en lycklig tid, då gudarna uppfann de för människolivet nödvändigaste konsterna, arbetade i metall, sten och trä, hade överflöd på guld, prövade på allt i sin

gudaförmåga. Denna lycka bröts genom att några jättejungfrur anlände och ställde det så att fientlighet uppstod. Den fred som ingåtts med jättarnas släkte vändes nu i världens första krig.

Det finns för denna texts tema anledning att titta närmare på Odens relationer till dem som han omgav sig med i sin "samtid". Om vi citerar Geijer i Svea Rikets Hävder, började efter att Oden först kastat sitt spjut i kriget mot jättesläktet, en segerrik, men hård kamp. Den fortsattes av de från gudarna härstammande hjältesläkterna på jorden, sedan gudarna dragit sig tillbaka till himlen. Det är under denna kamp som Oden till sig i Valhall bjuder de fallna, för att därför gemensamt med dem en gång, vid Ragnarök, framträda i den sista striden. Valhalls gåvor utlovas åt alla "Odens utkorade söner", men lovas likväl främst åt de storättade, de mäktiga, de rika.

Bara för en ädelboren hjälte, en konung, helst om han "många land härjat och vitt omkring burit bloddrypande svärdet" prydas Valhalls bänkar, skuras dess bågare, bringa valkyriorna vin - eljest endast förbehållet Oden själv. Att komma med stora ägodelar var lycksaligt, ty lika mycket rikedom som man haft med sig på bålet, eller nedgravit i jorden, skulle man efter livet njuta. Då ej ärvda, utan endast i krig förvärvade skatter följde den döde i högen, var det denna tro som eggade de nordiska stora till dessa ständiga härnader, vilka fordom var alla kusters förskräckelse.

Liksom Oden i gudasagan är den förnämste av gudarna, så är han också i kungasagorna den störste och mest frejdade bland de äldsta prästerliga härskarna. Han var på en gång gud, kung, präst, hjälte, skald, lagstiftare, asiatisk schaman och trollkarl säger Geijer. Den lag han stiftade hade tidigare funnits hos asarna. Uppgifterna om Odens roll som konung och präst är ett tydligt besked om hur starkt präglad av det gudomliga kungadömet princip uppfattningen om det äldsta nordiska samhällets styrelseskick var. Samma uppfattning framträder också på många andra sätt i källorna. Det förhållandet att kungen samtidigt också var gud är av en särskild betydelse för synen på de kämpar och hjältar han omgav sig med och gynnade.

Vikingen i våra föreställningar

Med hänsyn till det intensiva och mångsidiga intresset för vikingen i vår tid, inte alls bara inom den nordiska arkeologin utan i samhället i stort, kan det inte råda någon tvekan om att detta begrepp måste ha en central plats i vår föreställningsvärld. Mot bakgrund av den betydelse det ges som uttryck för nordisk kultur i gången tid är det säkert riktigt att anta att begreppet har med vår nationella identitet att göra.

I vilka former och uttryck framträder vikingen i det sena 1900-talet - vår egen tid? Låt mig göra en kort identifikation av några av de olika former av arten viking, som jag finner, när jag

prövar den frågan. När jag nu talar om begreppet "viking" är det ett ledord för och till det större sammanhang med förledet "vikinga-", som åtminstone vi här i Norden, och inte minst vi officianter, säkert har i våra tankar eller på vår tunga varje dag året om.

En kommersialismens hjälte

Vikingen eller vikingabegreppet rymmer olika betydelser. Det finns för att börja i ett brett sammanhang som en mycket vanlig symbol och ett ymnigt förekommande uttryck i samband med kommersiell marknadsföring. Både vikingen och dennes olika symboliska redskap, t. ex. det så kallade vikingaskeppet, förekommer mycket ofta på denna del av samhällsscenen. Vikingabegreppet projiceras där på ett mycket uttalat sätt i bilder, men även ordet "viking" är ett mycket vanligt marknadsföringsbegrepp. Som bilder har vi vikingen och dennes symboler framför ögonen - i olika former - varje dag, t. ex. som bilden av vikingaskepp som reklam på och vid bensinstationer för ett norskt bensinföretag, på skokrämsburkar av ett särskilt märke, på vodka-flaskor av märket "Explorer" (den sista symbolen är det kanske inte alla som ser varje dag, men den finns likafullt på hundratusentals flasketiketter), och mycket, mycket annat. Det skriftliga uttrycket för viking förekommer som symbol för färjor mellan Sverige och Finland, som märke för dykardräkter tillverkade i Göteborg, ett mycket populärt dansband, en radiostation i Stockholmsområdet, statlig lotteriverksamhet och

på och med en mängd andra, väl spridda och blandade områden och betydelser.

Nationell identitet och ekonomisk profilering har ofta samband i så motto att den senare använder sig av nationella symboler för att skapa en identifiering hos kunden med det man säljer. Det innebär att man, när man använder vikingen och dennes symboler i reklam, hänsyftar till vissa egenskaper hos den förre som vi anser hör ihop med oss själva och det vi och våra föregångare representerar. Det utgör en intressant fråga, som någon borde se närmare på (om det inte redan skett), hur denna kommersiella exponering av vikingen ser ut i ett historiskt perspektiv. Var, när och varför blev vikingen en kommersialismens hjälte?

En fascismens hjälte

Vi finner vikingasymboler som uttryck för rasistiska och fascistiska rörelser idag i Norden och i Europa. De var vanliga där som sådana uttryck även under 1930- och 1940-talen, vilket har sin grund i en ideologisk utveckling under 1800-talet. Den tyska nationalsocialismen integrerade vikingabegreppet som ett centralt element i dess rasideologi. Samtidigt är det värt att lägga märke till att den fornnordiska mytologin och även vikingabegreppet idag tillämpas i detta slag av ideologisk miljö inte bara i Europa, utan även i Amerika. Asatro och vikingaidolatri tillhör den symbolik som används av aktiva, höger-

extrema grupper även på andra sidan av Atlanten, främst i USA. Det är alltså ingen överdrift att framhålla att vikingasymboliken och -begreppet förekommer i samband med fascistiska rörelser över hela västerlandet under en stor del av 1900-talet.

Ett viktigt förhållande som man inte skall glömma bort, om man vill tolka denna användning av vikingasymboliken, är det förhållandet att dessa rörelser har hyllat och hyllar styrkan. Man fann lämpliga uttryck för bl. a. detta i vikingasymboliken. Vikingen representerar ju dessutom ofta framåtanda och expansionsförmåga, något som också passade väl med de nämnda rörelsernas åskådning. Det finns med hänvisning till denna attribuering anledning att understryka att samma motiv också framträder inom andra delar av vår identifiering med vikingabegreppet. Här finner vi med andra ord en underström, som förbinder de olika delarna i det symbolistiska utnyttjandet av vikingen - t. ex. den ideella, romantiska, konstnärliga, den kommersiella och jag tvekar inte att också säga delvis den arkeologiska/museala med den fascistiska.

Konstnärernas och författarnas hjälte

Jag tror de flesta av oss, i vilket fall när det gäller oss i medelåldern, först kom i nära kontakt med föreställningarna kring vikingen, när vi fick dem medvetandegjorda i skolans litteraturhistoriska undervisning. Det var

då vi blev presenterade för Tegners Frithiofs Saga och den götistiska rörelse denna var sprungen ur för 200 år sedan.

Det finns, när vi fortsätter att studera uttrycken för vikingen i samhället, sedan länge en litterär och konstnärlig fokusering på vikingen. Denna bereder marken för och påverkas sedan i sin tur av en folklig identifiering med begreppet. Det finns inte så få historiskt/litterära texter, diktverk och romaner, på vikingatemata från både 1800-talet och 1900-talet. Frans G. Bengtssons "Röde Orm" och Eric Linclaters "The men from Ness" är kanske de litterärt mest kända under 1900-talet, men det finns många andra. Dessa är förstås sprungna ur en ideologisk resonansbotten.

Vikingsymboliken är i vår egen tid och var, när den uppstod, mycket bildmässig. Den framvisades på målningar och teckningar och på teatern redan på 1700-talet, samtidigt som tankestrukturen bakom den fördes fram av diktare, historieskrivare och fornforskare. Symbolikens bildmässighet är ju mycket tydligt framträdande även i nuet. Detta är, som bra exempel, de många stora vikingautställningar, som producerats och produceras i Norden för både inhemsk och inte minst internationell publik, karaktäristiska uttryck för.

Man har framhållit att det sena 1700-talets och det tidiga 1800-talets konstnärer och författare hade mycket oklara beräp om vad forntiden egentligen var. De blandade friskt olika

föreställningar och stilar när det skulle framställa detta tema i bild eller skrift. Det verkar enligt Jöran Mjöberg i "Drömmen om Sagatiden" som om konstnärerna var rätt likgiltiga inför behovet att ge rätt bilder sett ur ett faktatroget, arkeologiskt perspektiv. Detta är ju ett förhållande som också i mycket hög grad gäller den allmänna bildframställningen kring denna symbolik idag!

Arkeologernas vikingabilder

Vi har slutligen (det finns inom parantes sagt säkert fler grupperingar kring detta ämne än dem jag här nämner) arkeologsamhällets intresse för och betoning av vikingabegreppet i både dess materiella och dess immateriella form. Vad är detta för någonting? Vi kan börja med att konstatera att detta intresse idag kan ta stöd i ett rikt arkeologiskt material, både i form av spår av bosättning och gravsättning, liksom av rika, ibland unikt värdefulla fynd av hög konstnärlig kvalitet. Arkeologernas intresse för detta ämne stöds och stärks av andra humanistiska vetenskapers, t. ex. litteraturvetenskapens, återspeglning av en forntida nordisk värld genom bevarad sagolitteratur. Denna kunskap ger oss genom skrift kunskap om det tidiga nordiska samhället, dess livsmiljö, myter och symbolik (Det hör till saken att kunskapen om vikingatiden erhållen genom skriftliga, litterära källor egentligen och från början är det träd i vars skugga det arkeologiska intresset för samma sak en gång växte upp.).

Från nationell medvetenhet till historiska schabloner

I dagens arkeologiska fokusering på vikingen och vikingatiden finns också en tydlig strävan efter att visa fram och förklara det vi vet om det nordiska samhället för 1000 år sedan för dagens åskådare och lyssnare. Denna strävan tar sig många uttryck, i form av utgrävningar, böcker, filmer och utställningar. Birka-projektet, dvs. den på 1990-talet genomförda utgrävningen av ett område av Svarta Jordan på Björkö i Mälaren, den 1000-åriga stadens område, vilken vi bl a kunnat följa i en serie program i Vetenskapens Värld / TV 1, framstår som det presenteras där som ett mycket bra exempel på detta. Man vill avbilda perioden i vårt samhälles bakgrund för mellan ca 1200 och 1000 år sedan på ett kvalificerat och mångsidigt sätt. Detta kan ses som en motvikt, en motrörelse, mot andra, schabloniserande sätt att använda samma period och begrepps värld. Programserien visar en mångsidig bild just av liv, handel ochandel i Sveriges första stad.

I det sjunde och avslutande av programmen markerar kungen i sitt invigningstal för Birkamuseet sommaren 1996 vikten av en differentierad syn på vikingen. Detta kan menar han tjäna som en motvikt mot de här ovan nyss nämnda, rasistiska uttrycken för samma begrepp: "...ett museum har också en annan viktig uppgift. Det kan i tysthet försvara historien mot missbruk. Vikingarna har ibland fått utgöra symboler för grupper, som står främlingsfientlighet och våld nära. Jag

hoppas att detta museum skall också belysa mångfalden och sammanhangen i vår historia. Därmed bidrar det till att förstärka vår nationella identitet, samtidigt som det ökar förståelsen för andra kulturer..."

Det är tydligt att man både i det senare yttrandet och i TV-programmen strävar efter att med vikingabegreppet som utgångspunkt stärka vår demokratiska historiesyn. Därigenom ges en bild, som ligger mycket långt från de förenklade schablonerna i andra uttryck för vikingabegreppet, nyss berörda här.

Samtidigt utgår bägge dessa slag av värderingar, både de mer medvetna och de populistiska, från uppfattningen om vikingen som en allmän, historisk företeelse. Det senare blir särskilt tydligt, när man betraktar hur vikingabegreppet mycket ofta används i språket, både av nationellt och historiskt medvetna och av populistiska företrädare (detta gäller inte bara i svenskan, utan även i de andra nordiska språken). Vi har utvecklat ett mycket frekvent och typiskt sätt att använda begreppen "vikingar", "vikingatid" osv, som står i dålig överensstämmelse med den historiska bakgrunden och dess innehåll, som vi känner den genom olika källor. Vi betraktar och benämner helt enkelt numera de människor, som under en period av hela två sekler för tusen år sedan - under det vi med ett elegant svep kallar "vikingatiden" - bebodde hela Norden, rakt och enkelt för "vikingar" (Vi använder begreppet ungefär som vi tidigare använt begreppet

”lappar” om Lapplands ursprungliga innebyggare!).

Detta framträder inte minst i de nämnda Birka-programmen. I just det sjunde TV-programmet återkommer tex detta schablonmässiga användande av vikinga-begreppet 29 gånger (!) eller i genomsnitt oftare än en gång varannan minut, nästan som en refräng eller ett slags akustisk stämpel (intressant nog bara i undantagsfall i medverkande arkeologers yttranden). Ordvalet i programmet är bara ett (av många möjliga) exempel på i hur hög grad vi har generaliserat vårt språkbruk i fråga om det aktuella begreppet. Detta är utan tvekan i sin tur relaterat till en allmänt förekommande historisk uppfattning om den aktuella perioden i vårt samhälle. Ser vi närmare på detta skall vi finna att detta fenomen är en följd av en, idehistoriskt sett intressant, tolkning av fornnordiska källor, vilken lett oss fram till en historieförenkling, för att inte säga historieförvanskning.

Vikingen i äldre föreställningar

Vikingatid är ett sent historiskt begrepp. Romantikens diktare hos vilka mycket av dagens vikingaföreställningar först växte fram för ungefär sex generationer sedan gjorde ingen sträng åtskillnad mellan nordisk vikingatid och nordisk forntid i allmänhet. Innan det förra begreppet framträdde använde man begrepp som ”den nordiska fornåldern”, ”den mytiska tiden”, även i tidigt 1700-tal ”den mörka tiden”, ”fabeltiden”, ”den his-

toriska tiden”. Den okända forntiden sågs som historisk, som en period av fosterländsk storhet.

Det är enligt Jöran Mjöberg knappast någon tvekan om att det i Sverige är Geijer och Tegner, som har lagt grunden till bilden av den moderna vikingen. De var dessa två diktare, som krönte den förre med den romantiska gloria som han sedan dess bär. Geijers ”Vikingen” är den väldige, dominerande förgrundsfiguren, en nordisk gestalt skriver Mjöberg, fylld av ungdomligt överdåd, hetsig livslust, lättsinne och tragik. I bilden av Geijers viking finns havsromantiken, den vilda oron och längtan ut, men även den oreserverade framställningen av hans blodiga segrar på hav och land, hans strandhugg på främmande kuster, hans hänsynslösa kvinnorov. En annan litteraturvetare, som tidigare studerat vikingen i Geijers tappning, Anton Blanck, beskriver denne vikings romantiska framtoning så här: ”Vikingens romantik är individualismens och subjektivitetens romantik, känslan av det egna jagets oändlighet och rikedom, längtan ut över vidderna, de fyllda bröstets och det klappande hjärtats trängtan, hela denna vårkänsla som bär upp renässansens människor, Petrarca och Shakespeare och Luther likaväl som Rousseau och Sturm-und-Drangs unga tyskar, Herder, Goethe och Schiller.”

Nutidens vikingasymboler - ett litet urval av bilder

Det ämne som artikelns text behandlar har en mycket stark anknytning till bildsymbolism. De bildliga uttryck som vikingabegreppet erhåller i vår tid är mångfacetterade och mycket, mycket frekventa. De mest vanliga bildsymbolerna visar vikingen i egen gestalt, med en eller flera av dennes redskap, symbolistiskt sett: svärdet, spjutet, hjälmen, skölden och skeppet. Ungefär lika vanliga är bilder som visar det så kallade vikingaskeppet som symbol - en högstävd farkost med drakhuvud på förstammen, ett svällande, randigt råsegel och sköldar längs skrovets åsingar. Dessa bildsymboler paras ofta med korta texter som utgör en form av slogans eller skriftschabloner förmedlande bildens symbolik och innebörd till åskådaren. Här har jag gjort ett litet urval ur min samling av sådan bild / text-symbolik. Exempelen skulle utan svårighet kunna utvidgas till att bli en hel bilderbok. Det är viktigt att framhålla att även bilder, som avser att levandegöra olika delar av den så kallade vikingatiden, i framförallt populärvetenskapliga, men även rent vetenskapliga sammanhang, inte sällan rymmer samma bildsymbolik som de som förekommer i allmänna mediasammanhang. Det är inte minst tydligt i fråga om vetenskapliga presentationer av så kallade vikingaskepp i rekonstruktion eller fullskalekopia, vilka då på flera sätt mycket nära ansluter till den populistiska bilduppfattningen av detta symbolbegrepp.

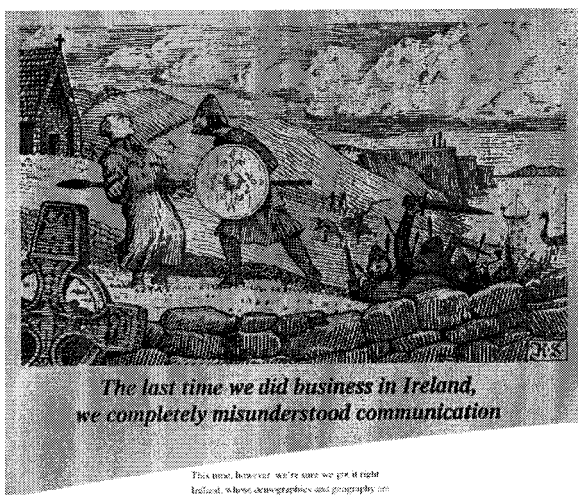
Fig. 1. Vikingasymbolismen och -idolatri är mycket stark i den brittiska kulturen, ett förhållande som tar sig många uttryck. Man skulle kunna uppställa hypotesen att vikingabegreppet i vår tid gör en del av den kulturella sfär, som benämnes nordsjökulturen och att det förra utgör en del av dess historiska identitet. I denna illustration exemplifieras detta med en artikel ur tidskriften "En ding ding värld" nr 6-7 / 1996, vilken handlar om ett levandegörande av vikingabegreppet i engelska skolor på uppmaning av den engelska undervisningsdepartementet, skildrat genom ett konkret exempel från en skola i Hertfordshire.

Fig. 2. När den svenske fascisten Per Engdahl gav ut boken "Sveriges ödesväg genom seklerna mot framtiden" i det andra världskrigets början, närmare bestämt år 1940, pryddes omslaget av en bild av ett stiliserat vikingaskepp (Illustratör: Willie Bergström). Bokens sista kapitel har titeln "Drakskeppens folk" och avslutas med en uppmaning till nordisk samling: "En gång skapade de nordiska folken samfällt en storhetstid. Det var på den tid, då vikingaskeppen drogo österut för att hämta varor och silver, och andra vikingaskepp fortsatte mot väster för att sälja och skaffa sig fasta stödjepunkter. Vikingatiden har mer än en gång stått som Nordens gemensamma romantiska enhetstid. Enheten var väl aldrig politiskt organiserad, och romantiken tillhörde eftervärldens färgade glasögon. Men vikingatiden är trots allt ändå det gemensamma minne, som ännu efter tusen år utövar ett mäktigt inflytande på den nordiska folksjälen. Dess drakskepp är den symbol, som kan ena oss alla, som ingen kan ta patent på, och ingen kan frånkännas. Därför skall drakskeppet också bli den nya symbolen för Nordens enhet..." Kanske fångar och definierar Engdahl med dessa ord när allt kommer omkring en vanlig uppfattning om vad det särskilda slag av symboler, som vi kallar "vikingatiden" och "vikingaskeppet", så ivrigt pröjsade i samhället i en mängd olika sammanhang under 1900-talet, fascistiska liksom andra, egentligen har representerat och fortfarande representerar i den allmänna uppfattningen?

A

B

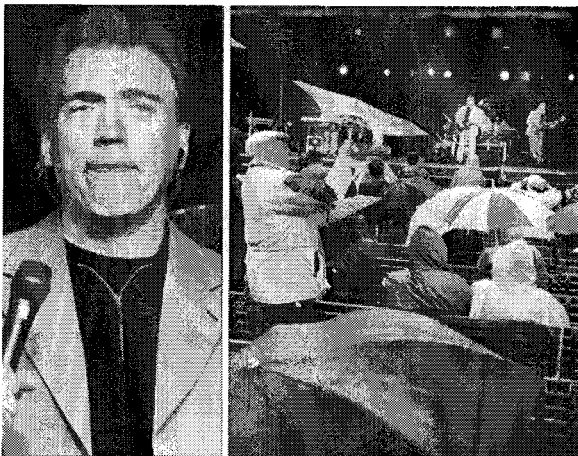

C

Fig. 3 a-c. Vikingen och hans symboler, skeppet, svärdet, spjutet, skölden och hjälmen (med eller utan horn) används flitigt av den nordiska annonsindustrin för marknadsföring av produkter och tjänster. De följande tre illustrationerna utgör exempel på sådan användning av vikingasymbolik i kommersialismens tjänst: a) för ett svenskt företag som säljer vitvaror; b) för ett norskt telekommunikationsföretag i en annons i ett nordiskt flygbolags kundtidskrift. c) samt för ett Sverige-baserat företag som levererar affärssystem internationellt, under begreppet "Det fria affärssystemet".

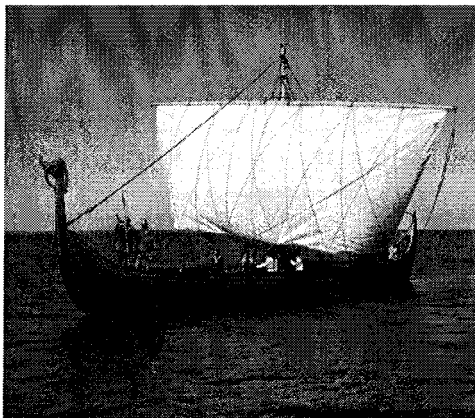
Fig. 4. Tidskriften Populär Arkeologi ägnade ett av numren under våren 1998 åt vikingatiden och vikingar. Omslaget (både fram- och baksidan) pryds av en illustration som visar landstigande vikingar utrustade med sina gängse attribut, hjälm, sköld, svärd och spjut, och med sin viktigaste symbol i bakgrunden, nämligen vikingaskeppet. Även dessa vikingar bär helt i enlighet med sin roll i vår tid ett kommersiellt budskap med sig: På tidskriftsomslagets baksida läser man: "Gör som vikingarna, prenumerera på Popark!"

ÄR SÅ STORA SOM VI TRODDE! Christer Sjögren har tagit vårens turnéaffäsko hårt. I går spelade han och Vikingarna 10 personer rullande regn på Liseberg – Charrens alltså gör en ny folkparkturné är minimerad, så han till Aftonbladet efteråt.

Fig. 5. Ett av de mest populära och mest omskrivna dansbanden i Sverige under 1990-talet bär namnet "Vikingarna".

..och Vikingarna slutar i parkerna

Guld i sikte!

Efter mer än tusen år ligger vikingaskeppet "Sigrid Storråda" i eftermiddag till på Djurgården! Utmärkt efter den sraparska färderna ska de 32 roddarna väja ut vid Vasa Museets fve hemtänder till vankusten. I fredligt samförstånd ska de föra guld och andra vikingaskatter från Statens Historiska Museum till Eriksbergshallen i

Göteborg, där västsvensarna får beundra den under perioden 30 sept till 17 mars.

Under Vattenfestivalen kan alla vstsvenska beundra "Sigrid Storråda", en autentisk replik av Gokstadsskeppet. Det 25 m långa konsthandverket i trä byggdes 1964-65 i Lidköping.

VIKINGAR

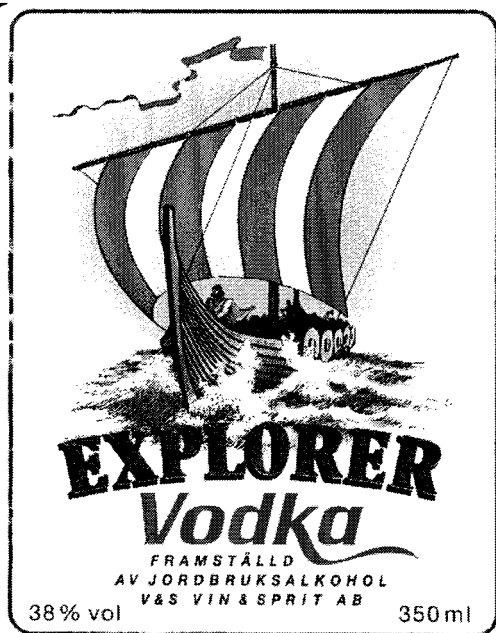

Fig. 6. När den stora utställningen "Vikingar" öppnades i Göteborg 1995 annonserades detta bl a med en bild av en kopia av ett vikingaskepp över rubriken "Guld i sikte" i dagspressen, i detta fall i Svenska Dagbladet. I annonstexten står det "I fredligt samförstånd skall de (skeppets roddare) föra guld och andra vikingaskatter från Statens Historiska Museum till Eriksbergshallen i Göteborg där västsvensarna får beundra dem"

Fig. 7. Den svensktillverkade vodkan "Explorer" pryds av en etikett med ett skvikingaskepp under fullt segel. I texten på flaskornas baksida står det bl a "Etikettens skepp får symbolisera nordbornas urgamla lust att erövra nya världar..." Ett mer än mångtydigt uttalande i det sammanhang det gäller!

Vikingabegreppets resonansbotten

En intresserad fråga, efter denna korta beskrivning av litteraturvetares bestämning av vikingabegreppets tillkomst i de romantiska författarnas verk, blir vad det moderna vikingabegreppets resonansbotten ursprungligen bestod av. Hur ser bakgrunden till begreppet viking ut före tillkomsten av Geijers dikt? För att belysa detta kan man till att börja med ta stöd i ännu ett gediget akademiskt arbete, nämligen filologen Fritz Askebergs avhandling "Norden och kontinenten i gammal tid" från 1944.

För Snorre Sturlasson är enligt Askeberg Nordens forntid en oavbruten vikingatid. Men vikingahövdingen kallas aldrig "viking" utan istället "Saekonungr" (sjökonung) eller "hermadr mikill" (det sista uttrycket är isländska och betyder "stor krigare, person som gärna ger sig ut på härnad"; Lars Svensson, SAOB Arkiv). I kungasagorna betecknas aldrig en regerande kung som viking. Med detta begrepp förbinds istället föreställningen om en åsidosatt arvtagare och tronpretendent, vars enda utväg det var att söka sin bärgning genom krigföring på egen hand. Ordet viking råkade omkring 1100-talet i misskredit. En rad exempel visar att det vid många tillfällen måste ha uppfattats som närmast liktydigt med tjuv och illgärningsman. I lagspråket var ordet synonymt med niding och rånare. Texterna gör också sträng skillnad mellan köpmannen och vikingen, mellan handelsresa och vikingafärd. Aske-

berg framhåller också att ordet "vikingr" användes även om andra än nordbor. Bland de andra germanerna runt Nordsjön blev det dock alltid brukat med syftning på nordbor (Ordets ofta diskuterade betydelse ur etymologisk synvinkel lämnar jag åsido här.). Askeberg avslutar sin undersökning över ordet viking och dess innebörd i forntidslitteraturen med att säga att det utgör en benämning på "sjökrigare, pirat, som deltar i plundringståg mot främmande kuster".

Detta kompletteras av Mjöberg med några exempel från senmedeltiden och århundradena före romantikens dagar. I slutet av 1400-talet blev en präst på Island, som avsatts för att ha gjort sig skyldig till dråp och rån, beskylld för att ha uppfört sig "som en viking". Från 1500-talet kan man erinra om Olaus Petris "Svenska krönikan" där han kallar vikingarna för "Nordmenn", och samtidigt inte kan finna någonting att rosa hos dem. I Olof Verelius ordbok över det nordiska fornspråket av år 1691 översätts ordet "viking" med "Siöröfvere, Wikinge, Siöråner, Pirate". I Biörners roman "Samson" av år 1737 brukas begreppet viking i samma nedsättande betydelse: "For Sigurd sedan i wiking eller Sjöröfveri". Det samma gäller Botins "Beskrifvning om Swenska Hemman och jordagods" (1755-56) i vilket arbete kung Bröt-Anund anges som den förste "ibland de Hedniska" som "wågade tänka, at en Prins kunde blifwa stor genom andra medel än endast Viking och blodsutgjutelse". Botin konstaterar i "Utkast til svenska folkets historia" av år 1789 att

”Sjöröfvarne kallades Vikingar, och deras nästen Vikingabol”. Denna kritiska värdering av vikingen finns även i Geijers samtid. Tegner använder bl a år 1806, dvs knappt 20 år före Frithiofs Saga, bilden av vikingen som sjörövare i ett hatiskt diktporträtt av amiral Nelson.

Sjökungar, kämpar, hjältar och vikingar

Hur betecknades då de manliga gestalter i forntidens Norden, från vilka romantikens viking övertog sina egenskaper, i skönlitteraturen under 1700-talet och i början av 1800-talet? På svensk såväl som dansk-norsk botten är det ordet ”kämpe” som brukas. I Dalins ”Brynilda” används ordet ”kämpar” och ”hjältar”. Grundvig använder i sina Optrin ordet ”Kaempe” men talar också till exempel om en ”vikingaflok” i betydelsen en skara vilda sjökrigare. Oehlenschlägers mest nyttjade term är ”Kempe”. Ordet ”viking” använder han sällan och då mest i kritisk betydelse. I Götiska förbundet brukade man om medlemmarna uttrycken ”göther” eller ”göthiska kämpar”. Även Ling använder ordet ”kämpe” eller även ”Sjökonung”. Stagnelius använder i Sigurd Ring ”kämpe” och ”hjelte”, i betydelsen ”rövare” säger han däremot ”viking”.

I Frithiofs saga är Tegner klar och logisk i sin terminologi. I sånger som direkt hänför sig till vikingens liv på havet brukar han ”viking”. I andra sammanhang säger han ”kämpar” el-

ler ”nordmän”. Lika logisk är Runeberg tjugo år senare i Kung Fjalar, där han tydligt skiljer på kämpar och vikingar. Bland svenska författare använder alltså Geijer, Tegner och Runeberg men även Stagnelius liksom Nicander ordet ”viking” i den bestämt avgränsade betydelsen ”krigare på havet”. Flera författare, inte minst på danskspråkigt område, använder även ett annat ord, ”Sökonge”, dvs sjökonung. Askeberg har funnit att detta sagaord användes för att beteckna en framstående, glansfull viking.

Ordet ”viking”, som enligt Fritz Askeberg ursprungligen hör samman endast med forndanskt och fornvästnordiskt språkområde, har enligt den samme i den romantiska diktningen paradoxalt nog kommit att bli mest populärt på östnordiskt, särskilt svenskt, område. Det synes ha varit så att den litterära marken just i Sverige var förberedd för ordet ”viking” som beteckning för en krigare under ett visst skede av forntiden. Det bekräftar antagandet att det är Geijer och Tegner som där först gjort vikingarna populära på allvar genom att lätt glida över deras drag av råhet och hänsynslöshet. Så har tydligen diktverken ”Vikingen” och ”Frithiofs Saga” på lång sikt avvägabragt en romantisering av vikingens hela gestalt. Det skall tilläggas att särskilt ”Frithiofs Saga”, som gavs ut i flertalet upplagor och spreds vida inom svenskt språkområde under 1800-talet, var rikt illustrerad av framstående konstnärer. Detta förhållande måste ha givit en stor spridning åt den forntida hjälten

som symbolfigur även genom den bildvärld som verket förmedlade.

Askebergs synpunkt vad gäller användningen av begreppet "viking" och "vikinga-" under 1900-talet är intressant. Hans arbete kom ut vid mitten av 1940-talet, dvs idag för femtio år sedan. Man kan fråga sig, om hans syn på begreppet som ett östnordiskt sådant håller streck idag. Det kunde vara en intressant, ideologisk uppgift att undersöka detta begrepps och den därunder liggande ideologiska basens utbredning och uttryck i det nordiska samhället i vår egen tid, på 1990-talet. Det kan mycket väl tänkas att bilden skulle bli en annan, än den som Askeberg tecknar, nu femtio år efteråt. Mycket kan ha hänt sedan slutet av andra världskriget i de nordiska ideologiernas sfär.

När föddes "vikingatiden"?

I vår tid är ordet "viking" avtrubbat säger Mjöberg. I och med att århundrandena närmast före kristendomens införande fått beteckningen "vikingatiden" har ordet "viking" kommit att användas i den fria bemärkelsen av en person som över huvud taget levde under denna tid. Som officiell beteckning på en historisk epok tränger termen "vikingatid" faktiskt igenom först under 1800-talets sista decennier. I Danmark finns formerna "vikingetid" och "Vikingetid" tidigare under 1800-talet, men ordet "Vikingetid" uppträder enligt Johannes Brøndsted första gången i Jens Jacob Worsaaes "De danskes Kultur i Vikingetiden" av år 1873, varpå den

återkommer i Sophus Mullers arbete "Vor Oldtid" från 1897. I Sverige möter man ordet "vikingatid" mer allmänt redan i Lings diktning. Som en historisk term påträffas det dock först i Oscar Montelius arbete "Sveriges hedna tid samt medeltid" utgivet år 1877, där järnålderns slutkapitel har titeln "Den yngre järnåldern eller vikingatiden". Termen tränger dock inte igenom förrän en bit in på 1900-talet. Med accepterandet av denna term som beteckning för ett begränsat skede av vår forntid har också betydelsen av ordet "viking" förändrats och förallmänligats så att den känslöbetonade innebörden av grym sjörövare nästan helt förflyktigats.

Kungen och vikingen som hjältesymboler

I de romantiska diktarnas bild av forntidens kämpar och hjältar, senare givna namnet vikingar, faller enligt Mjöberg särskilt tre drag i ögonen. Det första är förhålligandet av rent schablonmässiga dygder: tapperhet, hjältemod, bragdlystnad, hårdhet. Det andra är det kritiklösa accepterandet av avigsidorna i denna hjältes karaktär: självöverskattning, grymhet, råhet, våldsmentalitet. Det tredje är ett ställvis uppträdande drag av besinning: forntidens råa hjältar pacifiseras och humaniseras i diktens spegel.

Man skulle också kunna peka på ett annat drag hos denna figur med många benämningar, nämligen den förres roll som hjältefigur i ett arketypiskt avseende. Under ytan av den sentida bil-

den av Oden och dennes värld som den framställts under romantiken, antydd i inledningen till denna text, finns en sammangjutning av stormaktsideologin och vikingaideologin i Sverige. Oden betraktas i de fornordiska källorna som både gud, kung, hjälte och präst. Han är därmed utgångspunkten för det åter och åter framhävda förhållandet i vår historia mellan kungamakt och gudomlighet. Oden är i vår historieskrivning dessutom urfadern för de svenska kungarna, en räckta kungabilder som dominerat och dominerar vår allmänna historiebild sedan sekler. Det gäller dels den äldre historieskrivningen i vilken man helt enkelt konstruerade en förhistorisk kungalängd, liksom i historien från Vasatidens början och framåt i vilken kungarna framställs som starkt belysta, nationella hjältar.

Denna uppfattning, och med denna förknippade föreställningar om Sveriges och Nordens betydelse i världen, förs fram genom seklerna av makten, kungarna själva och deras staber, den tidens politiker och ideologer, och liksom i en bakgrundskör även av historieskrivare, diktare och konstnärer. Det börjar med Johannes Magnus och Peder Svarts syn på nordisk forntid och kan följas fram i tiden. Man kan lyssna till det i Rudbecks teser och antikvariernas tolkningar av forntida monument under 1600-talet, romantikernas och götisternas mångfaldiga uttryck för samma sak under 1700- och 1800-talen, nygötisismens uttolkare under senare delen av 1800-talet, nationalromantikens litterära och konstnärliga uttryck kring det sista

sekelskiftet. Nu börjar vi närma oss vår egen livsperiod - och vad ser vi där om inte en fortgående och expanderande marknadsföring av de gamla begreppen om den kungliga hjälten i vår historia. Ser vi oss omkring är det inte heller svårt att urskilja dem som nu marknadsför de urgamla begreppen för folket. Den urgamla maktens historieskrivare (och marknadsförare) är inte på något sätt ute ur tiden, tvärtom.

I denna bild fanns vi arkeologer själva med redan från början. Vad var Snorre Sturlasson annat än en tidig medlem av de nordiska fornforskarnas skrå? Arkeologernas yrkesverksamhet tog gestalt på allvar och i praktiken, när av kungen utsända antikvarier med assistans av prästerskapet för 350 år sedan började inventera och förteckna landets fornminnen.

Vikingens förhållande till den forntida gudavärlden

Den som liksom Odens krigare, de som i Valhall väntade på att delta i den sista stora striden, uppfyllde de ideologiska och andra krav, som ställdes för ett inträde i Valhall, blev därmed också odödlig. Här skapades en länk mellan gudarna och de dödliga. Därmed skapades även länkar mellan av gudomen påbjudna kvaliteter och de dödligas strävanden.

Odens hjältar i Valhall och begreppet vikingar företer mycket stora likheter, om man tittar närmare på de egenskaper som de senare klätts i. Den

som trädde in i Odens sal skulle helst vara en högättad hjälte medförande rika ägodelar. Helst skulle han ha "många land härjat och vitt omkring burit bloddrypande svärdet", delaktig i ständiga härnader, vilka fordom var alla kusters förskräckelse. Vad är detta annat än en beskrivning av egenskaper hos den viking, den sjökrigare, som träder fram i de fornnordiska källorna, och som för några generationer sedan fick lyskraft och styrka genom romantikernas skrifter, och som i dag dels har givit namn åt en hel period i vår historia och dels i så många sammanhang - från legitimerade, nationella manifestationer till kommersiell marknadsföring och fascistisk propaganda - får företräda nordisk identitet?

Sambandet mellan dagens "viking" sedd som ideologiskt begrepp och den hedniska gudavärlden finns i det förhållandet att man till den förres gestalt fört över de egenskaper och den roll som i de forn-nordiska texterna bars av Odens krigare. Senare tiders intresse för den nordiska mytologin ser jag som traderingen av en nordisk ursprungsmyt, som projiceringar av föreställningar om vårt ursprung. I den nordiska mytologin, liksom även i våra egna föreställningar kring vikingabegreppet, återfinner vi också hjältemyten. Det passar väl in i det ovan sagda, eftersom hjältemyten ofta är knuten till ursprungsmyter.

Man kan alltså fråga sig om det vi ser i detta är en genom seklerna pågående framställning och bearbetning av en nordisk ursprungsmyt, med en

återkommande och stark projicering av nationella hjältar som centralt tema. Det som är av särskilt intresse är att denna mytbild idag är lika vital och stark som någonsin tidigare.

Jag skulle med utgångspunkt i detta vilja ställa frågan, om det kan förhålla sig på detta sätt: man hade fört in och befast en annan religion i Norden än den hedniska, det vi kallar asatron. Det var därför inte längre möjligt att föra fram Odens hjältar i Valhall som nationella, mytiska hjältesymboler utan att få besvär med den nya kyrkan. Denna hade ju erövat makt över opinionsbildningen i samhället. Istället har med tiden, som en del i traderingen av en nordisk hjältemyt, de egenskaper som utmärkte Odens hjältar i Valhall, de ursprungliga, mytiska hjälterna, så småningom förts över till den så kallade vikingen, en figur i den nordiska mytologins utkanter. Denne hade ju enligt de forn-nordiska källorna egenskaper, som gjorde det lätt att skapa denna överföring.

Är engagementet för och uttrycken kring vikingen med andra ord ett av vår tids sätt att genom omskrivning dölja vår hedendom? Med hedendom avser jag vår tillhörighet till ursprungliga mytiska / religiösa föreställningar, som inte erkändes av den kyrka, som började ta makten över själarna för trettio generationer sedan. Idag är ju dessutom få av oss kristna i egentlig bemärkelse, eller i annat än formellt avseende, så det borde finnas gott om plats i våra själar för ättlingarna till Odens krigare.

Vikingen och 1700-talets sjö- hjärte

Valhalls högättade hjärte står alltså i ett nära samband med Oden, en gudomlig konung. Dessa utgör tillsammans ett symbolpar, en klassisk konfiguration i detta sammanhang, nämligen kungen av guds nåde och den hjärte av börd, som är hans följeslagare och supportrar. Denna gruppering blir väsentlig i ett särskilt avseende i detta sammanhang. Under 1700-talet författades en serie sjöhistoriska arbeten hyllande hjärterna i de berömda sjöslagen under det föregående seklet. Det var genomgående skrifter, som skildrade den svenska flottans historia. De syftade inte minst till uppbyggelse för och stärkande av stridsandan inom flottans kår av officerare och framförallt kadetter.

I dessa verk är det ett annat "radarpar", motsvarande Oden och dennes hjärter, som vi möter, nämligen den svenske konungen, nationens ledare och krigsherre, och hans tappra sjöofficerare / sjökrigare nu inte på vikingaskepp utan på de stora örlogsskeppen under 1600- och 1700-talen. Det är i vårt perspektiv därför alls inte någon tillfällighet att författarna till de sjöhistoriska uppbyggelseskrifterna, nästan genomgående adliga sjöofficerare, i vilka detta behandlades och presenterades för flottans folk också nämner vikingen som de sentida sjöhjärternas framstående föregångare. Bakom den förre döljer sig ju också högättade hjärter kring sin gudomliga konung, de mytiska hjärterna runt Oden i Valhall.

Den historiska och den arkeologiska vetenskapstraditionen

Bilden av vikingen förekommer som vi sett i flera olika former i samhället idag. Av dessa är den som gestaltas genom arkeologiska-museala framtoningar en. Denna utgår ofta från den statliga, museala organisationen och har som mål att i vikingens skugga ge en bild av vårt samhälle för 1000 år sedan (tidsperioden kallas ju som sagt vikingatid). Detta innefattar också uppgiften att förmedla det vi kallar sakkunskap och noggrannhet för att därmed ge myten legitimitet. Eftersom ursprungsmyter har en mycket central ställning i en kultur får vikingamyten en viktig och framlyft roll. Starka ideologiska, politiska, och idealistiska krafter rör sig kring och förstärker denna myt.

När götismen växer ut till en ideologi för 200 år sedan grundades den i hög grad på ett litterärt källmaterial, de tidiga forn-nordiska texterna. Fornforskare, intresserade av runstenar, bautastenar, gravhögar och gamla mynt från samma tider, sågs gärna över axeln av de litterära uttolkarna. Vitalis, romantisk poet i tidigt 1800-tal, får tolka detta när han skildrar samtidens arkeologer på följande sätt i dikten "Runan Freja. Fornforskaren" i Brage 1824-25:

*"Kring grafställen mände han idligen
spöka,
och liksom svinet i jorden böka.
Om han en liten mullvadshög fann,
strax grep med förtjusning han verket
an.*

*Han tänkte kunna i kullen råka
någon kruka, hvarom han sen kunde
språka.*

*Någon liten stridsyx, med runor små,
som han kunde visa sin konst uppå,
och uti Iduna vidlöftigt beskriva,
och förnufstet ett hugg med stridsyxan
gifva.”*

Männe vi i den ideologiska brytningen över två olika källmaterial - det skriftliga och det materiella - för 200 år sedan, som vi skymtar i Vitalis dikt, ser utgångspunkten för två skilda vetenskaps-traditioner i vår tid, den historiska och den arkeologiska? Dessa har ju också idag en stundvis ganska tydligt markerad gräns sig emellan.

Den allmänna betydelsen - och arkeologernas roll

Min utgångspunkt för och motivet till denna artikel återfinns i en debatt i META, i numren 4/95, 2/96 och 3/96, föranledd av min artikel i dess nummer 2/95, med titeln "Vad är marin arkeologi? En studie av ideologiska och symbolistiska tendenser i svensk marin arkeologi - byggd på litteratur publicerad 1986-1990". I ett inlägg i denna debatt (i nummer 4/95) skriver den danske skeppsarkeologen Ole Crumlin-Pedersen att "...Han (Cederlund) synes i övrigt att have overset, at begrebet "viking" er et nødvendigt redskab i det arkeologiske arbejde, så længe det er almindeligt at kalde perioden ca. 800-1050 for vikingetiden..." (min kursivering). Detta uttalande fick mig intresserad av att se närmare på vad denna påstådda "nöd-

vändighet" består av. Vad rymms i detta begrepp, som i vår tid blivit så dominerande och så frekvent, inte bara i vetenskapen arkeologi, utan även på många andra områden, att det upplevs som nödvändigt?

Vi har en rik skatt av fornnordiska myter vars ursprung försvinner ned i förhistoriens dunkel. Den ger möjligheter till både inlevelse och utforskning i människors liv och föreställningar för ett millenium sedan. Det är å andra sidan mycket tydligt, vilket jag sökt att visa i denna korta studie, att de senaste generationernas människor, inte minst 1900-talets och vår egen tids, har förvanskat och förtygligt den nordiska mytens budskap som den ursprungligen framträder i medeltida och äldre källor. Det har fått som *en* effekt att vikingen och med denne förknippade begrepp, ting och förhållanden har givits en roll med orimliga dimensioner i våra sinnen och uttryck.

I ljuset av den idehistoriska bakgrund som skisserats här förefaller det inte rätt att ge den tid vi lärt oss kalla för vikingatiden rollen som nordisk, nationell hemort i tiden på det sätt som alldeles tydligt sker i det allmänna samhällssammanhanget idag. Det verkar ju faktiskt som om vi i dag har lyckats "störa ut" bilden av det samhälle och de människor för tusen år sedan, som det gäller, med ett intensivt ideologiskt brus i nutiden. Vi når därför, utanför några specialisters krets, egentligen inte ned till denna tid annat än i några mycket speciella, av oss själva prioriterade avseenden.

De förhållanden, som jag dryftat här har en allmän betydelse, eftersom de är brett förankrade och integrerade i våra nordiska sinnen, men de har samtidigt en särskild betydelse i arkeologsambället. Vad spelar vi arkeologer för roller i detta spel? Vi är inledningsvis entusiastiska utforskare och uttolkare av ett rikt arkeologiskt material från yngsta järnålder, den tid vi kallar vikingatiden. Vi är i detta frambärare av en kulturell identitet och en uppfattning om vårt ursprung. Vi är barder, som genom utgrävningar, i massmedia framställda som spänningsfyllda djupdykningar i vårt förflutna, genom symbolistiska och därmed mytbemängda utställningar, och genom lärda och bildrika bokverk, baserade på och utgående från samma myt- och symbolvärld, framsjunger detta ursprungsbudskap.

Utgår vi från ursprungsmytens kolossalt starka ställning i mänsklig kultur allmänt sett skulle vi kanske kunna pröva hypotesen att vi som svenska arkeologer i grund och botten och egentligen är det nämnda och här behandlade begreppets följsamma tjänare. Att vi är satta av mycket starkare krafter än departement, utställningsorganisatörer och byråkrater, nämligen av djupt liggande, och genom sekler verkande värde- och tankesystem, att förvalta och kommunicera vikingabegreppet och framförallt dess underliggande mening och dess symboler, som uttryck för vårt ursprung, som det antytts i denna text, för och med samhället.

Hur styr sådana förutsättningar i så

fall vårt professionella arbete, hur styr det oss i våra målformuleringar? Vi är, sett i detta perspektiv, inte mycket annat än nationens lydiga (och i detta omedvetna?) tjänare och inte dess kritiska granskare, om vi mot förmodan skulle inbilla oss det senare. Hur ser vi på den situationen, och vilka effekter får den på vår relation till våra arbetsuppgifter, inte minst på sådana, som har med vår ”vikingaidentitet” att göra?

Är inte de mycket omfattande populistiska, och som jag menar falska, projiseringarna av vikingabegreppet idag egentligen ett bevis för att de nordiska arkeologerna har misslyckats med att ge en nyanserad, och allmänt förankrad, bild av den sena järnålderns nordiska samhälle? Går vi inte istället med i en rätt fånig schablon-parad, som tågar genom denna del av vår kultur? Sett mot bakgrunden av det ideologiska landskap i vilket vikinga-begreppet vuxit fram och den betydelse det därmed fått framstår det som osakligt att, som den danske skeppsarkeologen gör, betrakta vikingabegreppet som ett ”nødvendig redskab” i den arkeologiska vetenskapen. Det är rimligtvis istället ett fenomen med rakt motsatta kvaliteter, nämligen ett begrepp, som för oss bort från en position såsom kritiska granskare och utforskare av den förflutna verklighetens många budskap, en position som borde vara den naturliga för oss arkeologer. Vi borde istället vara de första att kritisera och avfärda vikingen och hans symboler som uttryck för nutidens schabloniserade uppfattning om en hel epok. Detta blir inte minst av stor angelägenhet

när man ser efter vilka budskap som vikingen av idag för med sig - av vilka flera ju är minst sagt besvärande sett i förhållande till de grundläggande värderingarna i det "moderna", demokratiska samhällssystem som vi säger oss leva i.

Det argumentet kan säkert komma att framföras att visst finns det en mängd populistiska föreställningar och uttryck kring vikingen i vår tid - detta är ju en naturlig del i en allmän kultursituation - men den seriösa forskningen och museiverksamheten är minnsann fri från alla sådana föreställningar, och arbetar fritt och självständigt med att skapa en allsidig och balanserad bild av den del av vår förhistoria, som den likafullt kostar på sig att kalla vikingatiden. Jag svarar redan nu med att fråga läsaren, som säkert är bekant med den forskning och museiverksamhet som jag avser, om det inte i stället är så att den forskning och museiverksamhet som förekommer kring vikingabegreppet är ett (ganska litet) avsnitt i det ideologiska landskapet det gäller, jämfört med de populistiska föreställningarna och projektionerna kring vikingabegreppet, och att de märks obetydligt i jämförelse med de senare allmänt sett. Jag kan också ställa frågan om det inte är så att den "seriösa / professionella" synen på och behandlingen av vikingabegreppet inte är annat än en utlöpare av våra allmänna föreställningar kring detsamma, och att den förre i grunden bärs av samma starka, gemensamma föreställningar som de senare?

Det vore mot den bakgrund som tecknats här och de frågor som kan radas upp runt vikingabegreppets användning i vår tid angeläget att kunna inleda en utvärdering och kritisk granskning - gärna i en samverkan mellan t. ex. idehistoriker, etnologer/ socialantropologer och arkeologer - av vårt sätt att använda vikingabegreppet för att uttrycka oss i vår tid, både allmänt och i vetenskapliga sammanhang. Det är alldeles uppenbart att detta begrepp tas i anspråk med flera olika avsikter, och att en del av dessa är diskutabla sett i ett humanistiskt perspektiv. Det bör diskuteras, om vi inte skulle göra tolkningen av denna del av vårt förflutna mer bärkraftig och rymligare, om vi istället lyfte bort hela vikingaemblematiken, så dominerande i den arkeologiska / historiska bilden av perioden för tusen år sedan.

Kan den så kallade vikingatiden med rättfärdighet bära den nationella roll den fått, utan att budskapet om detta ljuder falskt? Det känns särskilt angeläget att ställa den frågan idag, då vikingatiden, vikingen och hans symboler, används i en närmast massiv skala för kommersiell / kulturell marknadsföring av den nordiska identiteten i Norden, i det nya Europa och på världsscenen.

Carl Olof Cederlund är docent i marin-
arkeologi samt lektor vid Södertörns Högskola

Litteratur

- Askeberg, F. 1944. *Norden och kontinenten i gammal tid.*
- Blanck, A. 1911. *Den nordiska renässansen i sjuttonhundratalets litteratur. En undersökning av den "götiska" poesins allmänna och inhemska förutsättningar.*
- Geijer, E. G. 1926 a. *Sveas rikets hävder. Samlade skrifter 4.*
- Geijer, E. G. 1926 b. *Svenska folkets historia.*
- Mjöberg, J. 1967/68. *Drömmen om Sagatiden.*

Det inledande citatet om Odens roll som lagstiftare är hämtat ur föreläsninganteckningar utförda av Thor August Odencrants (1782-1829), som studerade juridik i Uppsala åren vid sekelskiftet 1800. Anteckningarna är idag donerade till Uppsala Universitets handskriftsavdelning av juris prof. em. Knut Rodhe, Saltsjöbaden, som är Odencrants sonsons dotterson. Hänvisningen till denna källa har givits mig av den förres efterträdare vid Handelshögskolan i Stockholm, juris prof. Gunnar Karnell, Stockholm.

Åland mellan järnålder och medeltid

Per Olof Sjöstrand & Ilse Tarsala

Abstract

Åland between the Iron Age and the Middle Ages

The article is a comment on the previous discussion in META 1997:2 and 1997:3 concerning settlement continuity on Åland during the Iron Age and the early Middle Ages. It is suggested that the baffling lack of continuity between the two periods can partly be seen as a result of implicit ideological factors rather than problems related to the source material. Due to contemporary political circumstances interpretations have tended towards polarization.

Åsa Ringboms och Christina Remmers 1995 publicerade Volym I i forskningsprojektet Ålands kyrkor recenserades av Ronnie Carlsson i META 1997:2. Carlsson tar även upp frågan om bosättningskontinuitet mellan järnålder och medeltid. Senare har också Markus Hiekkänen i ett inlägg i META 1997:3 uttalat sig om problematiken, framför allt med kritisk udd riktad mot den av Ringbom och Remmer använda murbruksdateringen. Frågan om tillförlitligheten av ¹⁴C-datering av murbruk lämnas i det här sammanhanget därhän. Däremot vill vi framföra några synpunkter beträffande problemen kring Ålands bosättningshistoria mellan järnålder och tidig medeltid.

Tre tolkningslinjer

Så kallade övergångsperioder kännetecknas ofta av forskningsmässig motsägelsefullhet och förvirring, framför allt kring frågor om avgränsningar och definitioner. Man tenderar renodla och kontrastera perioder som följer på varandra samtidigt som det som inte passar in i det gängse mönstret tonas ned. I forskningsdiskussionen bryts därtill en rad vetenskapsgrenar med olika traditioner men även olika samtidspolitiska synsätt och förhoppningar med varandra. Detta gäller även i högsta grad forskningen om Åland.

Den åländska "övergången" från järnålder till medeltid har betraktats

som problematisk. Detta kanske delvis har att göra med att uppmärksamheten i första hand riktats mot företeelser typiska för de kringliggande fastlanden som även borde finnas på Åland men inte finns. Man har inte ansett sig kunna hitta en tillfredställande mängd gravar samtidigt som bl.a. husgrunder vittnat om att boplatserna övergivits eller kraftigt decimerats. Mynt eller andra fynd från 1000-1100-talet är fåtaliga, inte heller har några runstenar påträffats. Skriftliga källor för tidsperioden finns inte och medeltidskyrkornas datering är omstridd. Dessutom har landskapet ett förbryllande ungt ortnamnskick.

Dessa förhållanden har också lett till ett motsägelsefullt forskningsläge. De tre forskningslinjerna har företräts av ortnamnsforskaren Lars Hellberg, arkeologen Matts Dreijer och kulturgeografen Birgitta Roeck Hansen. Å ena sidan har Hellberg föreslagit att Åland avfolkats vid järnålderns slut (Hellberg 1987). Å andra sidan förklarar Dreijer (1979/1983) att bosättningen varit kontinuerlig och kristendomen tidig. Roeck Hansen (1991) å sin sida föredrar att betrakta slutet av vikingatiden som en nedgångs- och omstruktureringsperiod i en från början perifer plats. Kontinuiteten däremot har inte varit avbruten. Både Hellberg och Roeck Hansen är eniga om att kristendomen skulle ha nått Åland först kring mitten av 1200-talet.

Ronnie Carlsson ansluter sig med en viss modifikation till Roeck Hansens tolkning medan Markus Hiekkänen

ställer sig mer kritisk både till Roeck Hansens magra dateringsresultat samt till Ringbom och Remmers 14C-datering av murbruk. Han frågar sig på hävdvunnet sätt var spåren efter bosättningen finns, t.ex. gravar, boplatser och föremålsfynd. Hiekkänen nämner åter igen de unga ortnamnen och avsaknaden av runinskrifter och understryker likt Hellberg och Roeck Hansen att kristendomen kommit till "det perifera Åland rätt sent" (Hiekkänen 1997, s. 57). Ytterligare tillskrivs olika försök att genskjuta avfolkningsteorin vetenskapliga snedvridningar som förorsakats av moderna arkeologers motvilja att betrakta folkomflyttningar som relevanta förklaringar (Hiekkänen 1997, s. 58).

Men Hiekkänen nöjer sig inte med det utan framlägger dessutom att termen "den tidiga medeltiden" överhuvudtaget är olämplig för Ålands vidkommande eftersom tidigmedeltida bosättningsspår, skriftliga dokument, kungamakt och kristendom som härskande religion saknas helt och hållet. Han anser, som det synes med rätta, att man ofta verkar använda ord som vapen för att bekräfta något man vill göra gällande, i det här fallet bosättningskontinuitet.

Emellertid är problemet kanske inte riktigt så enkelt som det framställs, dvs. att det enbart skulle röra sig om arkeologiska trender. Vid en sammanvägning av ålandsforskningen inställer sig nämligen en uppenbar fråga: hur vad som rimligen framstår som samma empiriska material kunnat ge upphov till helt motsatta tolkningar.

”Den tidiga medeltiden”

Till att börja med kan man kanske fråga sig hur man rent konkret utifrån det föreliggande källmaterialet fastställer de av Hiekkänen efterfrågade bosättningsspåren och framför allt kungamakten och kristendomen som härskande religion. Men därtill kan man också undra om sökandet efter just dessa kategorier överhuvudtaget är relevant särskilt om man, såsom Hiekkänen verkar antyda, förutsätter att de blott kan yttra sig i en på förhand fastställd form. Vad som kanske framför allt borde efterlysas är klart formulerade problemställningar anpassade efter de specifika lokala förutsättningarna hellre än utifrån hämtade patentröslösningar.

Att använda enskilda företeelser som kungamakt och kristendom som kriterier för periodavgränsningar innebär ju dessutom, som bl.a. Björn Varenius påpekat, ofta en stark förenkling eftersom begrepp som t.ex. ”den tidiga medeltiden” egentligen är metaforiska efterhandskonstruktioner. Det centrala vid denna typ av periodisering är ju inte när diverse inslag har sin respektive början utan när de överlagras varandra till den grad att det är motiverat att utnyttja ett särskilt samlingsbegrepp. För att formulera det annorlunda, definieras ”den tidiga medeltiden” utifrån en ansamling samhällsföreteelser vilka var för och en för sig kan väl ha haft sin början vid mycket olika tidpunkter. Vilka företeelser man inriktar sig på styrs av problemställning, källmaterial, metod etc. (Varenius 1992, s. 35).

Det kan också ligga en poäng i att det på förhand givna, till synes enkla och bekanta görs främmande, att begreppet ”den tidiga medeltiden” definieras om och nyanseras utgående inte bara från ett utan från ett antal olika perspektiv. Förenklade lösningar öppnar ju ofta dörrar för samtidspolitiskt missbruk vilket även drabbat den åländska historien. För att illustrera vad vi menar kan det kanske i Ålands fall vara insiktsgivande att klassificera de tre tolkningarna på basis av implicit ideologiska och samtidspolitiska snarare än explicit redovisade bevekelsegrunder. Härmed begränsas också perspektiven till två, nämligen vad som grovt kan kallas för det fastländska och det åländska.

Åland mellan öst och väst

Ålandsforskningens främste lokale företrädare, professor och landskapsantikvarie Matts Dreijer, gick bort i år (1998), 97 år gammal. Han livsgärning karakteriseras inte blott av ett gediget intresse för landskapets historia utan också för dess samtida politiska öden. För honom tjänstgjorde historien även som ideologiskt instrument ifråga om Ålands kulturella och politiska ställning (t.ex. Villstrand 1984, s. 337-339). Dreijer är mest känd inom forskarkretsarna för teorin om det åländska Birka som utgjort grunden för hela hans syn på Ålands järnålder och tidiga medeltid. Tidsavsnittet skulle bl.a. kännetecknas av en välmående och tidigt kristnad befolkning (Ringbom & Remmer 1995, s. 9-11).

Vad man däremot varit mindre medveten om är hur mycket Matts Dreijers resonemang påminner om den finländska och svenska forskningen under 1800-talet och det tidiga 1900-talet. På den tiden betraktades Ålands vikingatida/tidigmedeltida historia som tämligen problemfri. Från finländskt håll kan man kanske också skönja en ideologisk dimension som förebådar vad som komma skulle. Den åländska förhistorien framträder i mycket tilltalande ljus.

År 1912 betecknar den finske medeltidsforskaren Väinö Voionmaa Åland som ett för det historiska livet fördelaktigt öland som före Finlands övriga delar kom under inflytanden västerifrån över havet. Man anar de för tiden typiska finländska förhoppningarna om västlig snarare än östlig tillhörighet samt önskan att frigöra sig från Ryssland. Voionmaa betraktade Åland också som Finlands och indirekt som de finska stammarnas västliga kulturvagg. Där stod av allt att döma de äldsta medeltida kyrkobyggnaderna, där hade minnen från ännu äldre tider hittats rikligast. Den som sysselsatte sig med den finländska medeltiden kunde inte undgå att besöka denna historiska minnesö (Voionmaa 1912, s. 90). Voionmaas uppfattning står i uppenbar kontrast till de senare av Roeck Hansen och framför allt Hellberg företrädde synsätten. Han tillskriver Åland en rik och rent åtråvärd forntid.

I och med ålandsfrågan 1917-21 och den därav utsprungna åländska autonomi förefaller det dock ske en

historiepsykologisk omvärdering. 1910-talets av språkstrider påeldade nationalitetsivrande i Finland, den ryska revolutionen samt Finlands osäkra ställning i samband med självständigheten 1917 ledde till en åländsk rörelse för återförening med Sverige. Parollen på Åland lydde: "Finland fritt och Åland svenskt" då både "Forn-tid och framtid förplikta" (Henriksen 1987, s. 136).

Den svenska regeringen gav ålänningarna sitt stöd medan däremot den finländska satte sig till kraftigt motvärn vilket ledde till en tidvis rätt allvarlig polemik mellan de båda länderna. Ålandsfrågan hänsköts till Nationernas Förbund som 1921 gav Finland begränsad suveränitet över öarna medan ålänningarna fick ett oväntat territoriellt och etniskt betingat självstyre (Stjernfelt 1991, s. 9, 21-22).

I tvisten om Ålands statstillhörighet deltog också ledande historiker från båda länderna i avsikt att historiskt legitimera sitt respektive lands rätt. I princip gällde det att söka bevisa vilket lands utsträckta territorium Åland utgjort. Inte helt oväntat kom båda sidorna till rakt motsatta resultat trots att det utnyttjade källmaterialet var detsamma. Vinklingen renodlat var sådan att allt som kunde tala emot den egna synpunkten lämnades bort (Nordman 1986).

Det självstyrda Åland

Efter Ålandsfrågans utgång avtog det externa intresset för landskapet nästan helt, i Sverige antagligen genom besvikelsen över det negativa utfallet, i Finland dels genom en prioritering av östlig, finsk-ugrisk/karelsk forskning, dels en allmän oentusiasm gentemot den påtvingade åländska autonomi (Engman 1995, s. 205-207).

På Åland började emellertid tanken om självstyret att sjunka in. År 1934 erhöll landskapet en egen museibyrå med Matts Dreijer som föreståndande landskapsantikvarie. Fyra år senare fick Åland en egen kulturhistorisk årsbok, *Åländsk odling*, som gavs ut av Ålands folkminnesförbund. I det första numret klargjordes årsskriftens syfte tydligt: "Att bringa det åländska folket till ett större medvetande om sitt landskaps egenart och därigenom sätta det i stånd att ytterligare föra sitt örike framåt", samt "att skapa ett organ för samarbete mellan alla framstegsvänliga krafter inom landskapet" (Moring 1981). Syftet var uppenbart att sprida idén om egenheten.

På andra sidan Skiftet förändrades också så småningom synen på "öriket". Självstyret och den enspråkiga svenskheten fick området närmast att framstå som en anomali som nära nog hamnat utanför historien men ändå på något sätt skulle fogas in i det nationalstatliga schemat. Ögruppen kom framför allt att betraktas som en marginell plats eller alternativt en kors-

punkt för externa öst-västliga inflytanden och folkvandringar. Det förefaller nästan som om man velat rätta till det av Nationernas Förbund tagna beslutet genom att utsätta landskapet för upprepade mentala erövringsförsök.

Under åren efter andra världskriget reviderades med kyrkoforskaren Iikka Kronqvist och arkeologen Helmer Salmo också synen på de åländska medeltidskyrkorna och landskapets bosättningshistoria. Kyrkorna erhöll nu en senare datering (Kronqvist 1948, s. 27-30) samtidigt som avfolknings teorin såg dagens ljus (Salmo 1948, s. 421-24).

Kanske inte särskilt överraskande fann Matts Dreijer strax senare Birka på Åland i öppen polemik mot Salmo. I samtiden gick också den åländska autonomi mot en genomgripande revision som stod klar år 1951.

Avgörande för Dreijer var ett kalkstens kors funnet vid Sunds kyrka på Åland. Korset skulle utmärka ärkebiskop Unnis grav. Enligt Adam av Bremen dog och begravdes Unni i Birka år 936 (Dreijer 1950). Men inte nog med det. Dessutom tilldelade Dreijer Danmark och friser, alltså tidigare helt utomstående makter och krafter i förhållande till de länder Åland är beläget emellan, en viktig roll på ögruppen och i norra östersjörummet. Han förefaller alltså ha vänt på det fastländska öst-västliga synsättet med Åland som de omgivande nationernas ytterkant genom att istället betona de sydnordliga linjerna. Samtidigt flytta-

des Sverige på sätt och vis till Åland.

Problemet med de skriftliga källornas förtegenhet löstes däremot med s.k. biblisk arkeologi: då inte själva namnet Åland påträffas i källorna måste landskapet dessförinnan ha varit känt under andra namn. Dreijer nöjde sig således inte bara med Birka; för honom var Åland också Adams Baltiska havets öar, Adams Holmus, Jellingestenens Nuruiak, de hamburgska påvebrevens Island, Idrisis 'mr' niyws', Florenslistans Guarandia, Saxos Olandia, Wilhelm av Sabinas legatbrevens 1224 och 1244 Gulandia respektive Olandia, Bartholomeus Anglicus Galacia, Sigvat skalds och Snorre Sturlassons Östrike, Snorres Sialand, de mellansvenska runstenarnas Holm samt den finska folkdiktningens Saari, Luotola och Koivisto (Dreijer 1979/83). Som historieforskaren Seppo Suvanto lade det är Åland onekligen en ögrupp i det baltiska havet, alltså Östersjön, men allt det övriga är mycket svårt att tro på (Suvanto 1980, s. 261).

Dreijers uppenbart orimliga revideringar av den historiska geografien ledde in honom på kollisionskurs med den fastländska historieskrivningen, i väst främst genom Birka-frågan och i öst genom öppen språknationalism. Hans immunitet mot all kritik gav honom också en plats i forskningens bakvatten, något som han själv säkerligen aldrig eftertraktade (jfr. Villstrand 1984, s. 338-339).

Det är säkert få, om ens någon, som vill erkänna sig påverkad av Dreijers

vidlyftiga resonemang. Emellertid har både hans och Salmos diametralt motsatta tolkningar i mångt och mycket angivit de yttre ramarna för den senare Ålandsforskningen; den har antagit en polariserad karaktär. Nu vill vi naturligtvis inte påstå att alla berörda forskare skulle ansluta sig till den ena eller andra ytterligheten, men däremot har man i olika mån styrts av synsättet dels på förhållandet mellan ö och fastland, dels på Ålands samtidspolitiska läge. Detta verkar ha lett till att ålandsforskningen fastnat i sina egna hjulspår. Ögruppen medeltida inträde i historiens ljus har kommit att framstå som en gordisk knut, vilket även avspeglas konkret i polemiken mellan Ringbom och Hiekkänen om medeltidskyrkornas datering (jfr Ringbom 1994; 1995; Hiekkänen 1995).

Det förlängda territoriet

”Flera omständigheter talar för att *den uppsvenska järnåldersbygden på Åland dukat under* efter mitten av 900-talet, då tydliga tecken visar att *Svearikets expansiva krafter hade börjat sina*. Ett stöd för uppfattningen är det att landskapet Åland då det framträder i medeltida skriftliga källor *hänförs till det svenska rikets östra halva, ”Österlanden”*. Om *bebyggelsemässig kontinuitet* hade existerat på Åland från vikingatid till medeltid hade landskapet *som utlöpare av Mälardalens bebyggelse* knappast blivit *överfört till det östliga territorium som först under tidig medeltid blev införlivat med riket*. Åland ser alltså ut att ha *koloniserats på nytt västerifrån strax före det första kors-*

tåget” (Orrman 1990, s. 212, vår kursivering).

Detta citat av den finländske historikern Eljas Orrman har valts ut därför att det illustrerar högst kärnfullt en rad grundläggande uppfattningar om fastlandet och Åland, allt ifrån landskapet som ett fastlandens förlängda territorium; under den fullt utvecklade vikingatida järnåldern som en uppländsk randbygd; vidare en ”sveasyn” på det svenska rikets framväxt, dvs. en kontinuerlig process av territoriell riksbyggnad med rötter långt nere i järnålder och landskapen kring Mälaren som utgångspunkt; samt en nationalsstatlig syn på Sverige och Finland, där 1809 års statsgränser projiceras bakåt på den tidiga medeltiden och där Finlands anslutning till det svenska riket ses som en gradvis territoriell erövring med militära medel.

Den centralsvenska östliga expansionen anses ha initierats under 500-talet. Den åländska samhörigheten med Mälaronrådet har indikerats framför allt av den yngre järnålderns gravskick och föremålsformer. Befolkningsgrupper från det intilliggande svenska fastlandet skall under vendel- och vikingatid ha koloniserat Åland under kunglig insyn (Ambrosiani 1964, s. 208, 231). Alternativt har Norrland föreslagits som ursprungsområde för denna ”storskaliga kolonisationsprocess” (Callmer 1994, s. 18-19). Under vikingatid framstår Åland emellertid som en etablerad centralsvensk bygd. Finska föremålsformer som påträffats från gravfältet

Larsas Kvarnbacke dateras till vendel- och vikingatid men upphör därefter. Istället påpekas de vikingatida fyndens påfallande likheter med fynden från Birka. Ovals spännbucklor och likarmade spännen anses vittna om att dräktskicket varit detsamma som i Sverige (Edgren T. 1993, s. 227). Följaktligen måste Åland också ha varit svenskt.

Roeck Hansens 1991 utkomna avhandling ger ett något tillspetsat prov på synsättet. Forskningspremisserna utgörs av verklighetsabstraktionen centrum/periferi. Det havsomgärdade Åland framstår som en isolerad och gentemot det svenska fastlandet perifer plats. Landskapets geografiska läge verkar även svara mot en kulturell efterblivenhet (Roeck Hansen 1991, s. 26-27). Järnålderskulturen betraktas som föga differentierad medan befolkningen närmast framstår som initiativlös. Dessutom har det perifera läget givit upphov till en typisk kulturstagnation: föremålsformer har använts ovanligt länge medan senaste nytt begagnats i centralbygderna i väst (Roeck Hansen 1991, s. 161-162, 167). Detta får förklara bosättningshistorien. Åland ska vid järnålderns slut också ha påverkats negativt av den tillfälligt avtagande svenska expansionen österut: ”The weak royal power could not yet control its main territory, far less a peripheral part of the realm like Åland” (Roeck Hansen 1991, s. 161). Ytterligare har landhöjningen gjort tidigare hamnar och skyddade vattenvägar omöjliga att använda samtidigt som klimatet generellt försämrats (Roeck Hansen 1991, s. 167).

Hellbergs referensram framstår som ännu mer tillspetsad. Den expansiva svenska kulturkretsen förefaller ha krympt under slutet av vikingatiden. Samtidigt har man släpat med sig i stort sett hela den åländska befolkningen. Under tiden har en gles finsk befolkning flyttat in istället. Ett halvt annat århundrade senare har svenskheten vidgats på nytt under nya förutsättningar och sträckt sig även långt öster om Åland. Ett helt nytt ortnamnsskick uppstår (Hellberg 1987).

Karakteristiskt för framför allt Hellberg är att "svenskt" och "finskt" framstår som nationellt förankrade storheter som antingen helt eller delvis utesluter varandra. Då å ena sidan svenskarna bl.a. på grund av oroligheter och klimatförsämringar blivit tvungna att lämna sina boplatser har å andra sidan finnarna inte sett något hinder för att flytta in i det svenska territoriet. Något egendomligt förefaller finnarna vara underkastade helt andra villkor än svenskarna.

Utifrån detta fastlandsbaserade synsätt får Åland stå som mottagare av kulturella inflytanden; ögruppen framstår som ett utskott, en sista förlängning på kulturterritoriet. Uppmärksamheten riktas också logiskt nog mot "svearikets" expansivitet i sina utkanter. Samtidigt har ålandsforskningen inriktat sig på svenskhetens intensitet; därför har också kronologiska frågor ägnats störst uppmärksamhet, vilket även problemkomplexet kring bebyggelsekontinuitet avspeglar. Det åländska järnåldersmaterialet har med andra ord tolkats genom analogier

hämtade ur fastländska förhållanden varigenom dess egna inre sammansättning kommit i skymundan. Roeck Hansen dryftar det otillfredställande forskningsläget (Roeck Hansen 1991, s. 24) men verkar inte ha betraktat det som ett större hinder för sin egen tolkning av bosättningshistorien i ett vidare sammanhang. Kanske är det framför allt där skon klämmer.

Nollställning/Omvärdering?

I sin inledning till boken *Ålands kyrkor* föreslår Ringbom och Remmer (1995, s. 11) angående "den allmänna förvirringen" i ålandsforskningen att man nollställer sig i förhållande till den tidigare forskningen. Det kan verkligen vara ett konstruktivt förslag! Men även om det framstår som ett vällovligt initiativ att som Ringbom och Remmer föreslår lösa kontinuitetsproblemen genom att luta sig mot naturvetenskapliga dateringsmetoder kanske det ändå inte är det enda sättet att ta sig ur härvan. Detta har också Carlsson (1997, s. 11-12) påpekat i sin recension: omdateringen av kyrkorna uteblir vilket gör att dessa inte kan användas till att fastställa en kontinuerlig bosättningshistoria från järnålder till medeltid. Carlsson menar istället att järnåldern varat betydligt längre på Åland än i Mälardalen och föreslår att man sprider ut det åländska gravmaterialet på en betydligt längre tid. Resonemanget påminner i så måtto om Hiekkkanens angående begreppet "den tidiga medeltiden". Man kan dock fråga sig om det är meningsfullt

att likt Carlsson och Hiekkanen haka upp sig vid definitioner av epoker; kanske borde man framför allt rikta sig åt att förtydliga och ompröva de tillämpade perspektiven.

Till Ringbom och Remmers för-svar kan man dock påpeka att de själva förefaller vara medvetna om att de naturvetenskapliga disciplinerna inte löser alla problem; kyrkomaterialets samband med Ålands tidiga medeltid anges vara en fråga som får anstå tills vidare i väntan på fler kyrkoanalyser (1995, s. 17). En ”nollställning” framstår emellertid som omöjlig - vi är ju alla barn av vår tid - men vad man däremot kunde efterlysa är en omvärdering som även vidgas bortom kyrkornas datering. Man bör ifrågasätta alla tidigare antaganden om Ålands järnåldersbebyggelse, och landskapets relationer till omvärlden i största allmänhet. Ronnie Carlsson förefaller att vara på god väg men problemen är knappast därmed lösta. En omvärdering av järnålderns varaktighet väcker ju ett stort antal nya frågor om tidsperioden som helhet, även utanför Åland. Men vad som framför allt verkar uppenbart är att det åländska materialet inte utan svårigheter låter sig infogas i det gängse svenska mönstret. Förhållandet avspeglar kanske inte brister i källmaterialet i sig utan snarare i forskningsförutsättningarna. Förklaringsförsöken har, såsom redan påpekats, ämnat mycket lite utrymme för internt meningsfulla samband mellan tid och rum.

Kanske bör man också undvika hypotetisk argumentation kring abstrak-

tioner som de av Hiekkanen använda kungamakt och kristendom då dessa begrepp är långtifrån entydiga eller värdeneutrala. Även i andra fall än det åländska har de tillskrivits mycket prestige; för att betona den egna centraliteten har det gällt att påvisa kristendom och fullt utvecklad kungamakt så tidigt som möjligt. Snarare bör man fråga sig vad man exakt menar med t.ex. kristendomens införande. Att det på det lokala planet kan vara en lång och komplicerad process visas bl.a. av vissa gravfälts-undersökningar i Mälardalen. På det av antikvarie Gunnar Andersson 1992-1993 undersökta gravfältet Valsta i Norrsunda socken i Uppland t.ex. framstår inte övergången från brandgravar till skelettgravar som någon gradvis förändring; istället har båda gravskick tillämpats parallellt på ett och samma gravfält åtminstone in i 1100-talet (Andersson 1997a, s. 82; 1997b). Introduktionen av skelett-gravskicket på Valsta-gravfältet samt gravfältets följdaktliga omorganisation verkar dessutom ha sammanfallit med en motsvarande omstrukturering av bebyggelsen ungefär vid slutet av 900-talet. Under 1100-talet hade en av de hedniska gravarna ombyggs i syfte att bereda plats för en kristen begravning (Andersson 1997, s. 355, 361, 363-365). Förhållandet aktualiserar ett antal frågor som även bör ställas till det åländska materialet. Måste t.ex. kristendomens antagande i alla områden resultera i monumentala uttryck såsom kyrkobygge eller succesivt förändrat gravskick eller kan det uppenbara sig på mer sublima vägar som inte låter sig infogas i den traditionella tolkningsramen?

Det enda intressanta i Ålands yngre järnålder är emellertid inte kristendomens införande. Johan Callmers (1994) artikel om de åländska lertassarna, som förefaller ha ingått i ett komplext socialt mönster, illustrerar dessutom att källmaterialet bör också utnyttjas mer odramatiskt till att belysa lokala sammanhang och centrum-periferi-förhållanden - och då inte endast med referens till Mälardalen. Vidare finns ju s.k. finska föremålsformer, tvärtemot vad man ibland påstår, även från vikingatid vilket även Roeck Hansen (1991, s. 24) påpekat. Det är också möjligt att man till en del nedvärderat betydelsen av den äldre järnålderns bebyggelse när man nära nog uteslutande förklarar den yngre järnålderns populationsökning med storskaliga kolonisationsprocesser västerifrån (jfr. Edgren 1983). Därtill anknyter ju detta med kungamakt och kristendom också till mer övergripande problem som regionala variationer i det medeltida svenska kristna rikets framväxt. Framför allt för Ålands vidkommande kan det vara missvisande att ständigt jämföra med Uppland som kanske inte direkt är det område varifrån det kristna svenska riket växer fram (Hyenstrand 1996).

Detta kan också relateras till avsaknaden av runstenar på Åland. Det förefaller klart att runstenarna i Uppland ingår i ett bestämt maktpolitiskt och religiöst betingat sammanhang som knyter an till den i slutet av 900-talet grundade kungliga staden Sigtuna och den härifrån utgående missionen. Den kungamakt som kontrollerar Sigtuna härstammar av allt att

döma söderifrån (Zachrisson 1998a, bl.a. s. 126-129; 1998b). Det sammanhang de uppländska runstenarna ingår i kan mycket väl ha saknats på Åland, vilket även bör få konsekvenser för hur man som helhet betraktar den åländska yngre järnåldern och dess tilltränkta uppländska härkomst liksom också Ålands plats i den senare eklesiastiska ordningen. Formulerat på annat sätt behöver antagandet av kristendom och införandet av nya socio-ekonomiska relationer på Åland inte vara relaterat till Uppland utan till annat håll. I detta hänseende kan Östergötland-Gotland vara ett intressant alternativ. Detta antyds också av att Åland under 1200-talet uppvisar en monetär utveckling som ligger i nära samstämmighet med den i Östergötland och på Gotland (Klackenberg 1992) liksom också av det äldsta skattesiktet på Åland uppvisar en östgötsk penningsräkningsvariant anpassad efter östgötska spannmålsmått (Sjöstrand 1998).

Slutligen

Det känns kanske onödigt men likväl förefaller det nödvändigt att understryka, med tanke på den form de föreliggande tolkningarna de facto uppvisar, att nutida nationsgränser och självstyrelser inte bör ge den matrix som historien tolkas emot. Man kunde också fråga sig huruvida det som idag framstår som en motsättning mellan ö och fastland hade någon relevans under en tid som överlag kännetecknas av en spridd och småskalig bebyggelse samt vattenvägar

dominans i kommunikationerna. Så uppfattar ju också Adam av Bremen på 1070-talet hela östersjöområdet som bestående av "öar". Vad han väl främst har menat är landområden som kan nå vattenvägen (Nyberg 1991, s. 175). Landområdena mellan bosättningarna kan däremot snarast ha inneburit hinder.

Forskningen om Åland har under alla omständigheter tenderat att uppfatta nutida geografiska, politiska och kommunikativa förhållanden som något av orubbliga och tidlösa naturlagar, vilket också åtminstone delvis ligger bakom forskningslägets polarisering. Några ytterligare snedvridningar ligger också i att diskussionen saknar en gemensam övergripande samhällsteoretisk referensram. Samtidigt har representanter för olika vetenskapsgrenar tenderat tillskriva det egna källmaterialet en primär ställning på bekostnad av mera tvärvetenskapliga lösningar. (jfr. t.ex. Roeck Hansen 1991; Hellberg 1987) Följaktligen kunde man tala om en allmän samhällsteoretisk förvirring samt en källmässig polarisering mellan olika vetenskapsgrenar. Åtminstone för en arkeolog måste det framstå som rent frustrerande att vittgående uppfattningar baserats på ett arkeologiskt källmaterial som inte utan vidare bearbetning tillåter dessa. Ting t.ex. tilldelas ju ofta bara illustrativt värde i textbaserade

analyser vilket kan leda till att de arkeologiska källornas fulla informationsvärde tidvis förbises och rentav nedvärderas. En bundenhet till t.ex. skriftliga källor skapar också delvis det tomrum som Hiekkanen vidhåller. Dessutom är ju det diplomatariska källmaterialet för perioden före ca. 1300 i praktiken lika obefintligt även utanför Åland.

Att den "egna historien" fortfarande spelar en stor roll på Åland är inget som bör förringas. Likväl vill vi inte förorda en partikularistisk forskning à la Matts Dreijer. Men däremot vill vi framhärda att de implicita ideologierna bör lyftas fram och förtydligas samt att den åländska järnåldern och tidiga medeltiden är ett mycket mer komplext problem än vad som hittills gjorts gällande. Däri ligger också källmaterialets styrka: komplexiteten och definitionssvårigheterna kan tvinga en att överlag omvärdera alla nationellt genomsyrade tankestrukturer. Det betyder ingalunda att det på Åland inte skulle finnas företeelser som anknyter till större sammanhängande kulturella mönster.

Per Olof Sjöstrand är doktorand vid Historiska institutionen, Uppsala universitet. - Ilse Tarsala är doktorand vid Arkeologiska institutionen, Stockholms universitet.

Litteratur

- Ambrosiani, B. 1964. *Fornlämningar och bebyggelse. Studier i Attundalands och Södertörns förhistoria*. Kungliga Vitterhets Historie och Antikvitetsakademiens handlingar.
- Andersson, G. 1997a. *Valsta gravfält. Arlandabanan. Uppland, Norrsunda socken, RAÄ 59, Arkeologisk undersökning*. Riksantikvarieämbetet arkeologiska undersökningar. UV Stockholm, Rapport 1997:9/1 (2).
- Andersson, G. 1997b. A struggle for Control. Reflections on the Change of Religion in a Rural Context in the Eastern Mälaren Valley. Andersson, H., Carelli, P. & Ersgård, L. (red.) *Visions of the Past. Trends and Traditions in Swedish Medieval Archaeology*. Lund Studies in Medieval Archaeology 19. Riksantikvarieämbetet arkeologiska undersökningar Skrifter nr 24.
- Callmer, J. 1994. The Clay Paw Burial Right of the Åland Islands and Central Russia: A Symbol in Action. *Current Swedish Archaeology Vol. 2*.
- Dreijer, M. 1950. Landet Åland och Fornsveriges östgräns. *Åländsk odling 1950*.
- Dreijer, M. 1979/1983. *Det åländska folkets historia. I:1. Från stenåldern till Gustav Vasa*.
- Edgren, H. 1983. *Ahvenanmaan vanhemman rautakauden asutushistoria*. (opubl)
- Edgren, T. 1993. Den förhistoriska tiden. Edgren, T. & Törnblom, L. *Finlands historia 1*.
- Engman, M. 1995. Finns and Swedes in Finland. Tägil, S. (red.) *Ethnicity and Nation Building in the Nordic World*.
- Hellberg, L., 1987. *Ortnamnen och den svenska bosättningen på Åland*. Skrifter utgivna av Svenska litteratursällskapet i Finland nr 541. Studier i nordisk filologi 68.
- Henriksson, B. 1987. 1917 och en rörelses uppkomst. *Åländsk odling 1987*.
- Hiekkänen, M. 1995. Ålands medeltida kyrkor - en smal eller bred infallsvinkel? *Historisk tidskrift för Finland 1995:1*.
- Hyenstrand, Å. 1985. Problems in Early Medieval Settlement in Åland. *In Honorem Evert Baudou. Archaeology and Environment*.
- Hyenstrand, Å. 1996. *Lejonet, draken och korset*.
- Klackenbergh, H. 1992. *Moneta nostra. Monetarisering i medeltidens Sverige*. Lund studies in medieval archaeology 10.
- Kronqvist, I. 1948. Die mittelalterliche Kirchenarchitektur in Finnland. Jälkeenjääneitä tutkielmia, *SMY-FFT XLVIII:1*.
- Moring, B. 1981. Åländsk odling. *Historisk tidskrift för Finland*.
- Nordman, D. 1986. Historiker kämpar om Åland. Om de svenska och finländska historikernas argumentering i Ålandsfrågan 1917-1921. Jungar, S. & Villstrand, N-E. (red.) *Väster om Skiftet. Uppsatser ur Ålands historia*.
- Nyberg, T. 1991. Adam av Bremen och Florenslistan. *Scandia 1991:2*.
- Orrman, E. 1990. Den svenska bebyggelsens historia. "Finska skären." *Studier i åboländsk kulturhistoria utgivna av konstsamfundet till dess 50-års jubileum 1990 redigerade av Kurt Ziliacus*.
- Ringbom, Å. 1994. Dateringen av Ålands kyrkor. *Historisk tidskrift för Finland 1994:3*.
- Ringbom, Å. 1995. Ålands kyrkor - svar till Markus Hiekkänen. *Historisk tidskrift för Finland 1995:2*.
- Ringbom, Å. & Remmer, C. 1995. Hammarland och Eckerö. *Ålands kyrkor 1*.
- Roeck Hansen, B. 1991. *Township and Territory. A study of rural land use and settlement patterns in Åland c. A.D. 500-1550*. Acta Universitatis Stockholmiensis. Stockholm Studies in Human Geography 6.

- Salmo, H. 1948. Deutsche Münzen in vorgeschichtlichen Funden Finnlands. *Finska fornminnesföreningens tidskrift*.
- Sjöstrand, P-O. 1998. Om Ålands äldsta skattesystem. *Historisk tidskrift för Finland* (under publicering).
- Stjernfelt, B. 1991. Ålands hav och öar – brygga eller barriär. *Svensk-finsk försvarsfråga 1915-1945*.
- Suvanto, S. 1980. Eräs näkemys Ahvenanmaan keskiajasta. *Historiallinen aikakauskirja* 1980:3.
- Varenius, B. 1992. *Det nordiska skeppet. Teknologi och samhällsstrategi i vikingatid och medeltid*. Stockholm Studies in Archaeology 10.
- Villstrand, N.E. 1984. Åland - mellan Finland och Sverige. En kommentar till aktuell åländsk litteratur och debatt. *Finsk tidskrift* 1984:6-7.
- Voionmaa, V. 1912. *Suomalaisia keskiajan tutkimuksia*.
- Zachrisson, T. 1998 a). *Gård, gräns, gravfält. Sammanhang kring ädelmetalldepåer och runstenar från vikingatid och tidigmedeltid i Uppland och Gästrikland*. Stockholm Studies in Archaeology 15.
- Zachrisson, T. 1998 b). Nyckeln till de uppländska runstenarna finns i Sigtuna. *Populär arkeologi* 1998.:2

Mångsysslare, småstäder och klassresor

Nordens bronslantverk som exempel på möjligheter inom socialarkeologin

Johan Anund

Abstract

The bronze industry of medieval Scandinavia

This paper summarises the archaeological evidence for bronze casting in Scandinavia c. 300-1600 AD. The main focus, however, is put on the socio-economic position of the medieval Scandinavian bronze-founders and the topic is discussed on the basis of general views on crafts in society. Archaeological research has apparently neglected the latter half of the medieval period in this respect.

The metal-working craftsmen appear to have been well-to-do, although their position naturally varied as society organisation in general varied during the long period studied. One main point advocated below is the necessity to modulate general views on town-types and on social classes during the later Middle Ages.

Bristen på socioekonomiska studier

Tack vare de senaste femtio årens arkeologi har fynd av produktionsplatser och avfallsmaterial berikat källmaterialet angående medeltida hantverk i Norden. Detta har dock inte medfört en särskilt bred kunskap om hantverkarnas och hantverkets position och roll. För järnålderns och tidigmedeltidens vidkommande har ämnet diskuterats inom arkeologin men forskningen angående den hög- och

senmedeltida perioden har snarare varit starkt inriktad på teknikhistoriska frågor och på dateringsproblem.

Denna artikel syftar till att något överbrygga det kronologisk-ämnesmässiga glappet och till att väcka frågor om representativitet, om skillnader mellan geografiska områden, mellan städer av olika typ, mellan och inom yrkeskategorier.¹ Perspektivet är socioekonomiskt och tidsramen är ungefär 300-1600 e. Kr., vilket gör ämnet mycket stort, men i detta fall

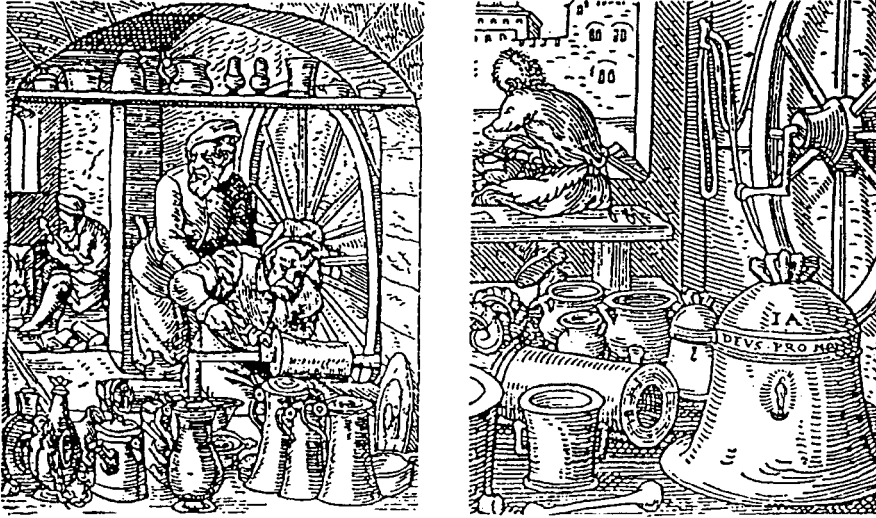

Fig. 1. Interiörer från verkstäder under 1500-talet. Bilden med gjutarmästaren vid luckan ut mot gatan kan illustrera två av artiklens ämnen - hantverkarens relationer i staden, samt den handel han eventuellt bedrev (Amman).

koncentreras studien på bronsshantverkaren under senmedeltid. Inledningsvis presenteras det arkeologiska materialet - mest fullständigt för perioden efter år 1100, varefter följer en utvärdering med tyngdpunkt i de senare perioderna och i Sverige. Efter som en avgörande brytningstid infann sig under vikingatid och situationen under föregående perioder verkar avgörande för förståelsen känns den kanske väl utmanande långa tillbakablicken nödvändig. Det är även nödvändigt att vid sidan av det arkeologiska materialet använda skrivna källor och historisk forskning för att belysa sig dessa frågor.

Hantverkarna har ofta diskuterats som en klass i förhållande till andra, företrädesvis handelsmännen. Är det möjligt att differentiera den diskussionen? Sålde hantverkaren själv sin

produkt, och var gick i så fall gränsen mellan klasserna? Hur vanligt var det att en person bytte klass? Är det i vissa fall möjligt att föra diskussionen på individnivå? Staden har ofta diskuterats som en miljö i förhållande till landsbygden, och med större städer som grund för modellen. Är det möjligt att spåra olika sociala system i olika typer av städer?

Det arkeologiska materialet

Inledning

De arkeologiska gjuterifynd (fig. 2-4) kan grovt delas in i tre grupper: 1, verkstadsplatser för tillverkning av smycken och andra små föremål; 2, grytgjuterier samt; 3, klockgjutningsplatser. Den enklare gjuttekniken avsedd för små föremål var en obruten tradition från förhistorisk tid. Under

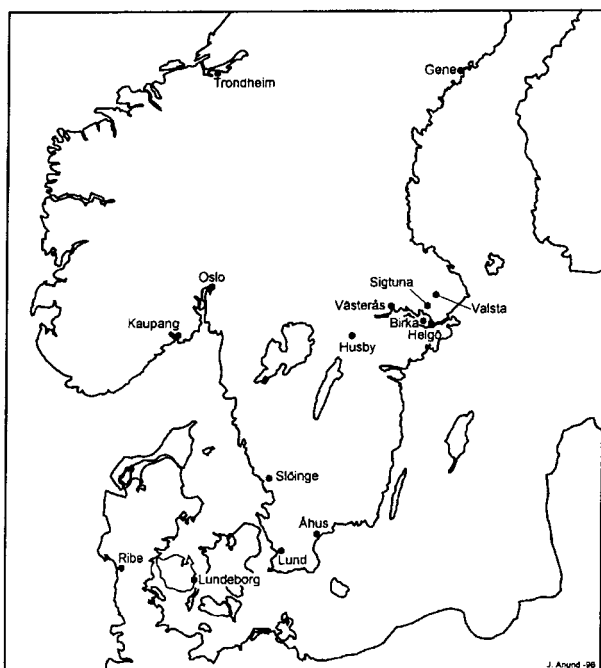

Fig. 2. Platser med arkeologiska belägg för gjutning av smycken och andra små bronsföremål i Skandinavien under perioden järnålder - ca år 1600. Bild: J. Anund.

medeltid skedde denna tillverkning sannolikt generellt i städerna, i enlighet med lagarna, även om det finns en viss osäkerhet på grund av dåligt källäge (se nedan) och den allmänna osäkerheten om lantverkets omfattning. De större föremålen som grytor, kannor, mortlar och ljusstakar tillverkades med mycket få undantag i speciella gjuterier i städerna, varav några har grävts ut. I den tredje kategorin, klockgjutningsplatser, finns ett relativt stort antal fyndplatser - alla vid kyrkor, kloster eller prästgårdar.

Gjutning av småföremål

Bland de mest kända fynden är de från Helgö där ett mycket stort gjuteriematerial från 400- till 700-talet har undersökts (Holmqvist 1972; Arrhenius 1973a; Lamm 1977; Waller 1996). Gjutning har också dokumen-

terats i det folkvandringstida Gene och vid andra järnålderslokaler i Norrland som Trogsta, Högom och Gallsätter (Rahmqvist 1983, s 178; Lindqvist 1996). I Mellansverige har järnåldersdaterad gjutning belagts i Bäckby, Vårby, Darsgårde och Valsta (Ambrosiani 1958; Ferenius 1971; Hemmendorff 1980; Andersson & Hållans 1997). I Skåne är Dagstorp en nyupptäckt fyndplats (Becker, muntl medd). Det finns en tendens i materialet till förekomst i första hand i högstatusmiljö eller vid handelsplatser. Kopplingen till centralorter/handelsplatser visas genom undersökningsresultaten från Åhus, Lundeberg, Slöinge och Gamla Uppsala (Callmer 1991; Thomsen 1991; Lundqvist 1996; Ljungkvist 1997). De kungliga Husbyarna är naturligtvis intressanta i sammanhanget. Från

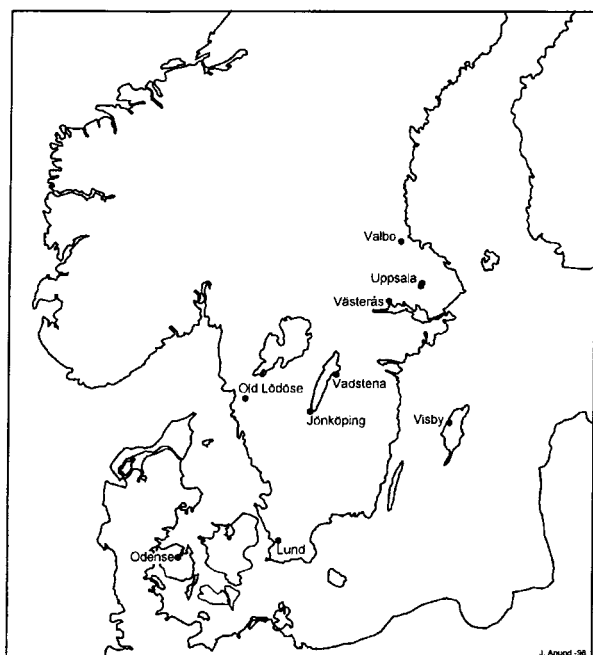

Fig. 3. Platser med arkeologiska belägg för grytgjuterier i Skandinavien under perioden ca år 1200-1700. Bild: J. Anund.

den vendeltida fasen i Husby i Glanshammar har ett verkstadsområde med bland annat gjuterifynd undersökts (Ekman 1998, s 8).

Angående det vikingatida brons-hantverket har fynden från Kaupang, Ribe, Hedeby och Birka naturligtvis blivit centrala (Blindheim 1969; Capelle 1970; Arrhenius 1973b; Brinch Madsen 1984; Jakobsson 1996). Det finns även ett icke urbant vikingatida gjutforms-material, från Barva i Södermanland (Vinberg, muntl medd). Undersökningar i Sigtuna har resulterat i ett antal verkstadsfynd (Nordin 1993), huvudsakligen från tiden före 1200. Det rör sig där nästan uteslutande om fynd från gjutning av småföremål. Från Lund finns verktyg från 1200-talet, smyckesverkstäder från perioden 1100-1400

samt verkstäder med varierande inriktning under perioden ca 1000-1200 (Mårtensson 1972; Bergman & Billberg 1976; 1978; Johansson 1993). Från Trondheim finns ett betydande material från fem verkstadsområden från perioden 1025-1175 (Bergquist 1989; Nordeide 1994). I Oslo har man dokumenterat fynd från 1100-1150 (Faerden 1990; Schia 1990, s 8). En preurban (tillfällig?) 1000-talsverkstad har påträffats i Västerås (Annuswer et al 1990).

En oundviklig kommentar till denna sammanställning är att det är märkligt att nästan samtliga fynd är från produktion före 1250. Varför saknas yngre verkstäder för manufaktur av smycken, soljor och beslag? Visserligen förändrades dräktskicket drastiskt efter tidigmedeltiden och

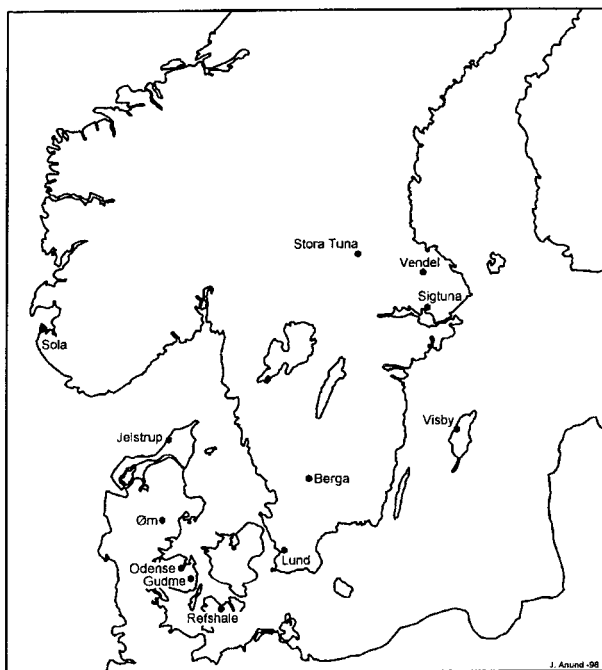

Fig. 4. Platser med arkeologiska belägg för klockgjutning i Skandinavien under perioden ca år 1000-1700. Bild: J. Anund.

många smycketyper försvann - men nya kom istället. Behovet av soljor, spännen etc ökade också under medeltidens senare delar. Var har dessa tillverkats? Diskrepansen förklaras kanske delvis av att en stor del av de publicerade undersökningarna råkar ha utförts i tidigt etablerade städer, men sannolikt finns det andra förklaringar. Visserligen grävdes under en period mest tidig- och högmedeltida lämningar men senare års undersökningar av yngre lämningar har inte ändrat bilden, så det måste finnas andra orsaker. Medförde ett mer stationärt hantverk att avfallsmaterialen kom att deponeras mer koncentrerat, och påträffas de därför mer sällan? Under högmedeltiden uppträder enklare smycken i mindre ädla metaller (Egan & Pritchard 1991; jfr Söderberg 1996, s 121). Har dessa smycken

massproducerats i ett litet antal verkstäder, i metall- eller stenformar som kunde återanvändas och som därför reducerade avfallet drastiskt? Detta skulle i så fall förklara att så få yngre verkstäder har identifierats, och tolkningen stöds också av det begränsade formmaterial som föreligger från senare medeltid. Det skulle också innebära att det kan ha förekommit en interregional och internationell handel med smycken under perioden, mer frekvent än man hittills ansett.

Grytgjutier

Även om produktionen i något fall var varierad var trebensgrytor i brons de högmedeltida stadsgjuteriernas huvudsakliga produkt. Därför används här beteckningen grytgjuteri för de undersökta verkstäderna för större föremål. År 1972 undersöktes ett kul-

turlager i Visby med 5000 fragment av gjutformar för grytor B ett fynd som då var unikt (Engeström 1973; 1974). Tillverkningen daterades till senare delen av 1200-talet. Ett andra stort verkstadsfynd har gjorts vid ett dominikanerkloster i Odense där rester av ett 1200-talsgjuteri påträffades. Verksamheten anses ha bedrivits i klostrets regi (Vellev 1983; 1988). Från undersökningen av en stadsdel (kvarteret Sandbacken) med flera typer av hantverksfynd i Uppsala finns en stor mängd grytgjutformar daterade till tidigt 1500-tal (Ersgård & Svedberg 1984). Det mest välbevarade kända grytgjuteriet i Norden fanns också i Uppsala (kvarteret Pantern). Det som gör detta fynd ovanligt är att anläggningarna var mycket välbevarade, att dateringsunderlaget är ovanligt gott, samt att det är möjligt att med stor säkerhet identifiera några av gjuteriets hantverkarna (Anund et al 1992, jfr diskussion i Bayley & Richards 1993, s 193-198). Verkstaden har dateras till 1300- och 1400-talen och fynden, gjutformar, verktyg och metall, har analyserats med avseende på funktion (Anund 1992) och sammansättning (Hulthén 1992; Hjärthner-Holdar & Kresten 1995; Kresten & Larsson 1995).

Förutom dessa fynd finns betydande material från flera senmedeltida gjuterier i Jönköping (Enbäck, muntl. medd.). Liknande men betydligt mindre material finns från verkstäder i Lund, Västerås (två grävningar), Valbo, Vadstena (två lokaler) och Gamla Lödöse. (Kulturen 1986, s 187; Bergquist 1991; Bergquist &

Anund 1996; Tagesson muntligt). Västeråsmaterialet är troligen det enda i denna sammanställning som kan dateras så sent som till perioden 1600-/1700-tal. Fyndet i Valbo är av särskilt intresse eftersom det kommer från en landsbygdslokal vilket är unikt. Det rör sig troligen inte om en permanent verkstad, utan om tillfällig produktion i högeståndsmiljö - på en prästgård (Broberg 1987).²

Vi vet tack vare skriftliga belägg att städerna hade relativt jämna fördelningar av metallhantverkare vilket angående gjutare innebar en eller ett par grytgjutare och några kannstöpare per normalstor stad. Med tanke på det sammanlagda antalet och mängden avfallsprodukter är det märkligt att det endast finns enstaka arkeologiskt undersökta gjuterier i Norden, och till och med mycket få substantiella avfallsmaterial från sådana. Avfallslagren, med mycket sot, aska och bränd lera har möjligen i vissa fall felaktigt tolkats som brandlager och grävts bort utan undersökning. En alternativ förklaring är att, även i denna kategori, verksamheten har bedrivits i mycket stor skala i några få gjuterier (varav alltså tre eller fyra i så fall skulle ha undersökts) samt i liten skala i de övriga. De skriftliga och arkeologiska källorna visar på en ganska stor grupp smågjuterier. Det är inte rimligt att förklara dessa belägg med husbehovsgjutning eftersom tekniken var alltför komplicerad, eller med kringresande gjutare eftersom det krävdes alltför avancerade anläggningar för arbetet. Dessutom var sådan verksamhet inte tillåten i städerna.

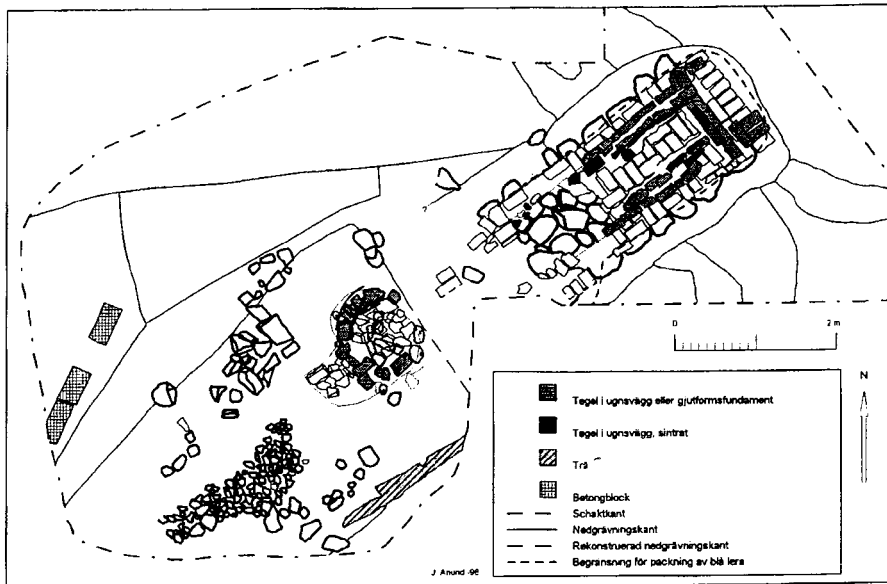

Fig. 5. Välbevarad senmedeltida klockgjutningsanläggning i Vendel. Det är mycket troligt att det var gjutare från ett av de undersökta Uppsalagjuterierna som utförde arbetet i Vendel. En klockgjutning är ett exempel på metallhantering med högt prestigevärde och symboliska förtecken. Bild: J. Anund.

Detta skulle innebära att åtminstone en regional handel fanns och var betydelsefull. Det har tidigare föreslagits att lokala gjuterier bestod de mellaneuropeiska städerna med bronsvaror medan Norden skulle ha importerat det mesta från till exempel tyska verkstäder (Drescher 1969). Även om det finns vissa belagda sådana transaktioner kan detta inte stämma. Slutsatsen måste bli att handeln har varit differentierad, med viss långväga import, samt större verkstäder med en regional/interregional marknad i vissa orter åtminstone i Danmark och Sverige, och ett flertal små verkstäder med lokala kunder.

Klockgjutning

Minst 15 platser med klockgjutningsanläggningar har undersökts i

Norden. De fördelar sig på Danmark, Norge och Sverige med sex, en och åtta platser. Fyndorterna är: Visby, Øm, Jelstrup, Lund (tre platser), Berga, Odense (två platser), Refshale, Gudme, Sigtuna, Sola, Vendel och StoraTuna. (Blomqvist 1951; Swanström 1977; Vellev 1977; Arentoft et al 1985; Hommedal 1986; Roslund 1987; Åhman 1987; Vellev 1988; Bäck & Carlsson 1994; Nordin & Sandberg 1996; Rönn 1996; Anund 1998; Engberg muntligt). Av särskilt intresse är den tidiga anläggningen från 1000-talet i Lund, verkstaden i svartbrödraklostret i Odense som hade en mycket varierad produktion, och den mycket välbevarade 1500-talsanläggningen i Vendel. I Vendel har ovanligt nog inte bara gjutgruppen utan även smältugnen bevarats (fig 5)

Att dessa platser har observerats beror på placeringen, men den har tyvärr även medfört att anläggningarna är dåligt bevarade. Flertalet kyrkklockor göts vid nämligen på användningsplatsen, troligen av såväl rituella som praktiska skäl. Lämningarna ligger i regel inom kyrkogårdens eller inom kyrkobyggnadens begränsning och kontexten har gjort det relativt lätt att tolka de ibland diffusa spåren. Ett problem är dock att det ofta endast är gjutformsgruppen som har bevarats medan den andra delen, smältugnen, som placerades i ett högre läge i regel har förstörts redan under medeltiden.

Dessa lämningar har stort värde för teknologiska studier men utgör för övrigt en egen kategori ur den synvinkeln att de i regel är spår av mer eller mindre momentana händelser och sällan kan knytas till kulturlager. Vissa frågor angående arbetsorganisation kan dock belysas i och med att man någon gång efter 1600-talet börjar anlägga permanenta stadsgjutier för klockor. Något sådant har dock ännu inte påträffats i Norden.

Förändrad samhällsstruktur - förändrad status?

Definitioner

För att få en utgångspunkt för en diskussion om urbana hantverkares ställning under medeltiden är det nödvändigt att teckna en bild av förhållandena under järnålder och vikingatid. Det finns ur hantverksteknisk och socioekonomisk synvinkel dock inte

någon förhistorisk hantverkargrupp som helt motsvarar medeltidens bronsgjutare. Grovsmederna anføres ibland som referensgrupp men deras produktionsbetingelser liknade inte bronsgjutarnas och socioekonomiskt bör förhistoriens grovsmeder naturligtvis snarare jämföras med sina medeltida kolleger än medeltidens bronsgjutare. Det blir antagligen minst missledande att jämföra de medeltida bronsgjutarna med den förhistoriska hantverksgruppen finsmeder som kan sägas inbegripa flera kategorier. Där fanns guldsmeder, silversmeder och gjutare. Det är tveksamt i vilken grad de nutida definitionerna av guld- och silversmederna arbetsområden - det vill säga att produkternas storlek generellt är mer avgörande för uppdelningen än vilka metaller man arbetade med - är giltiga för den förhistoriska situationen. Självfallet har komplicerade arbetsmoment utförts av specialister och det finns belägg för specialiserade verkstäder, men även för motsatsen - varierad verksamhet.

Att jämföra de medeltida bronsgjutarna enbart med järnålderns gjutare är olämpligt av två skäl. För det första introducerades under sen vikingatid och tidig medeltid en ny teknik - gjutning av större föremål. Detta arbete utfördes, åtminstone från 1200-talet, av en särskild hantverkargrupp. Den äldre traditionen med gjutning av småföremål fördes vidare av bältare och nålsmeder. Uppenbarligen fanns det stora skillnader mellan dessa grupper ur såväl hantverksteknisk som socioekonomisk synvinkel (t ex Swanson 1989, s 75; Egan &

Pritchard 1991, s ix, 18 f). Det andra skälet att diskutera även de förhistoriska finsmederna är betingat av källläget. Kunskapen om hantverkarnas status under förhistorisk tid är av naturliga skäl fragmentarisk, och det vore olyckligt att begränsa referensmaterialet till det som finns angående just gjutare.

*Äldre järnåldern: småkungadömet
hantverkare*

Hantverkets organisation var nära förknippat med samhällets organisation. Av flera skäl är det dock svårt analysera hantverkarens ställning under järnåldern. En grundläggande fråga gäller metallhantverkarnas eventuella beroendeställning. Oenighet råder och vissa forskare har hävdat att hantverkaren i allmänhet var fri (Lund Hansen 1970, s 93; 1975, s 115; Straume 1986, s 55; Steuer 1987;), medan starkt beroende av samhällets stormän har anförts av andra (Rahmqvist 1990, s 60). Andersson vill bredda slutsatserna om smedens ställning, och hävdar att såväl fria som ofria smeder existerade.

I en stor del av analyserna av hantverkarens ställning används material från gravundersökningar och skriftliga källor som gäller såväl järnsmeder som ädelmetallsmeder och bronsgjutare (Andersson 1995, s 115 f). Detta kan dock vara riskabelt eftersom dessa grupper kan ha haft skilda positioner i samhället. Just ädelmetallhantverket kan antagligen knytas intimt till samhällets aristokrati enligt den samlade bilden av fynd olika delar av kontinenten (Näsman 1988)

liksom från nordiska centralorter som Gudme/Lundeborg, Sorte Muld, Helgö, Högom, Bejsebakken (Andersson 1995, s 117 inkl ref), även om detta faktum i sig inte behöver förklara hantverkarens samhällsroll. Fria smeder kan ha haft varierande status beroende på vem produktionen riktade sig till (Wicker 1990, s 160; Andersson 1995, s 116). Detta skulle till och med kunna ha gällt för ofria hantverkare. Wicker har föreslagit att olika produkttyper kan ha medfört olika status för tillverkaren (Wicker 1994, s 146).

När det gäller frågan om hantverkarens sociala position är svaret troligen ännu svårare att finna än när det gäller frihetsfrågan. Flera författare har fört fram argument för att hantverkaren hade en god social position (Kjær 1900, s 129; Müller-Wille 1977, s 193; Arrhenius 1979; 1994, s 104; Wicker 1990, s 144). Arrhenius menar att guldsmidet var knutet till kungar och hövdingar, att guldsmederna kanske var medlemmar av dessa samhällets mäktigaste släkter, och hon betonar de internationella kontakterna som framträder vid studier av guldsmidet (Arrhenius 1994). Rahmqvist menar att hantverkarna just under romersk järnålder och folkvandrings-tid disponerades av regionala småkungar och lokala stormän, men att de i den situationen ändå hade status och en viktig roll som tillverkare av de sociala och politiska kännetecknen av metall. I ett sådant system skulle det inom varje småkungadöme ha funnits en skiktning av verkstäderna i minst två nivåer - en central verkstad och

kanske innovationscentrum, samt lokala verkstäder på stormansgårdar (Rahmqvist 1990). Hur hårt gjutningen var förknippad med stormansmiljö är dock fortfarande oklart. Det förekommer fynd från till synes "normala" boplatser och man får hålla öppet för en viss, kanske mindre specialiserad verksamhet av husbehovskaraktär (jfr. Lindqvist 1996, s 116).

Men möjligen kan man diskutera regionala skillnader i detta sammanhang. Undersökningsresultat från Norrland - från Trogsta, Högom, Gene och Gallsätter som alla uppvisar vissa gjutfynd - antyder att gjutning har förekommit på en relativt stor andel av gårdarna (trots svårigheten att avgöra vad som är en normal gård respektive en stormansgård). I Mellansverige har gjutning belagts vid Darsgårde, Bäckby, Vårby samt på den exceptionella Helgö. Därutöver ett mycket stort antal boplatser från perioden undersökts, så gott som helt utan att gjuterifynd gjorts (för slutsatsen har 24 större och medelstora boplatser från Västmanland, Uppland och Södermanland kontrollerats genom sökning i databasen BUV (se Frölund et al 1997 samt i UV Uppsalas respektive UV Mitts rapportserier). Dessa förhållanden gör att det kan vara riskabelt att som Rahmqvist (1990, s 62 f) se områden med så olika förutsättningar som Öland, Mälardalen och Norrland som platser för system enligt samma modell. En variation av modellen kan föreslås, där husbehovsgjutning och ambulerande hantverkare var vanligare i Norrland,

medan strikt lokalisering av verkstäderna till stormannamiljöer var regel i Mälardalen. Detta skulle kunna vara en sådan modifiering som Rahmqvist (1990, s 62) efterlyste redan då modellen presenterades.

Yngre järnålder och tidigmedeltid: hantverkare under statsbildningstid

Samhällsförändringarna under vikingatid och tidig skandinavisk medeltid är av stor vikt när det gäller förståelsen av hantverkets roll i samhället och hantverkarens status. Studierna av hantverkarens ställning under vikingatid och äldre medeltid är relativt få jämfört med dom som rör den föregående perioden. Strukturerna är inte klarlagda men perioden har karaktäriserats som en instabil tid där allt större privata och kungliga egendomar byggdes upp vilket skapade förutsättningar för en sorts feudalism. De sociala och ekonomiska strukturer som därmed uppträdde ersatte ett äldre systems horisontala beroendeband med vertikala bindningar och hierarkier (t ex Bloch 1978; Gurevitj 1979). Ett övre socialt skikt med inkomster från bland annat extern tillägna kontrollerade också hanteringen av värdeföremål via centralplatser (Lindkvist 1988; jfr Callmer 1991). De första städerna skapades och bronsverkstäderna var en tydlig del av stads-konceptet i de nya centralplatserna Birka, Ribe och Hedeby (Capelle 1970; Brinch Madsen 1984; Ambrosiani & Eriksson 1992; Jakobsson 1996) och något senare i Sigtuna, Lund, Trondheim och Västerås (Bergman & Billberg 1976; Bergquist 1989; Annuswer et al 1990; Nordin 1993;

Nordeide 1994). Det finns endast ett belägg för bronsgjutning utanför dessa orter, Barvaverkstaden. På en kungsgård som Husby i Glanshammar till exempel, där gjutning bedrevs under vendeltid tycks verksamheten ha upphört omkring övergången till vikingatid (Ekman 1998, s 8). Här finns dock anledning att notera att vikingatida boplatser är underrepresenterade i åtminstone det mellansvenska undersökningmaterialet och att bilden skulle kunna komma att ändras. Än så länge är dock gjuteriet i Barva en solitär som är svår att infoga i en modell, i synnerhet innan boplatsens karaktär har utvärderats.

Den grundläggande agrara produktionen utfördes under denna period dels av en grupp av självägande bönder, dels av bönder som på varierande sätt och av varierande orsaker stod i beroendeställning till de större markägarna (Christophersen 1982a). Ett ökande agrart överskott och institutioners och stora markägares anspråk på detta har förts fram som ett möjligt indicium för feodala strukturer under sen vikingatid - en period då enligt Christophersen (1982b, s 134) de självägande fria männen inte var en dynamiskt påverkande faktor i samhället. Hantverkarna kan möjligen ha utgjort en sådan fri och ambulerande yrkesgrupp som producerade för en i någon mening fri marknad (Christophersen 1980) eller, i ett feodalt sammanhang, tillfälligt eller permanent knutna till representanter för den markägande klassen eller troligare till den politiska eliten och kungen (Christophersen 1989, med ref till

Brumfiel & Earle 1987; Nordeide 1994). En mera klassisk fråga för perioden är den om hantverkarnas och köpmännens betydelse för, och roller i urbaniseringskedan. Utan att här gå in på diskussionen kan noteras att den, liksom feodaliseringdiskussionen, nästan helt har förts på en nivå där en socioekonomisk variation inom hantverkargruppen inte har berörts nämnvärt. Just metallhantverkarna har dock nämnts som en möjlig aktiv faktor vid befästandet av auktoritet i etableringsfasen (Nordeide 1994, s 240).

Sammantaget kan sägas att hantverkarna, som kollektiv betraktade, tillskrivs en något starkare ställning än under föregående period. Eftersom ett äldre samhällssystem dröjde kvar länge åtminstone i mellersta och norra Skandinavien har slutsatserna om hantverkarens position här delvis blivit andra än de kontinentala. Specifikt om gjutarna kan sägas att hantverkets ekonomiska och ideella värdering tycks kvarstå eftersom de i regel förknippas med stormännen samt städerna och därmed kungamakten.

Högmedeltid till 1600-tal: Hantverkare i medeltidsstaden och i den tidiga centralistiska staten

Som nämnts ovan ledde ett behov av nya bronsprodukter med tiden till en ökad differentiering inom gjutarklassen. Till synes separata grupper med delvis samma intressen bildades: grytgjutare, bältare, nålsmeder, klockgjutare samt något senare kannstöpere, gelbgjutare, rödgjutare, gördelmakare och styckgjutare. Mångfalden är

<u>Årtal</u>	<u>Namn</u>	<u>Uppdrag</u>
1403	Karl Laurensen skräddare	Borgmästare
1410	Budde Bältare	Borgmästare
1448	Ragvald Skomakare	Rådman
1470	Nils Skräddare	Rådman
1474	Magnus Bältare	Rådman
1481	Hans Håkansson snickare	Borgmästare
1482	Magnus Grytgjutare	Rådman
1516	Per Skräddare	Byfogde
1559	Tönies Skotte skinnare	Rådman
1563	Eggert Skinnare	Borgmästare

Tabell I. Belagda Uppsalahantverkare med högre ämbeten i staden 1403-1563 (Anund 1992)

delvis skenbar eftersom beteckningarna sannolikt i vissa fall är olika tiders namn på samma grupp men det är uppenbart att man från omkring år 1200 kan förutsätta en kraftigt ökad intern kamp inom den yrkesgruppen (jfr. Swanson 1989, s 75; Egan & Pritchard 1991, s ix, 18 f). Likaså kan man förutsätta stora källkriska problem angående de skriftliga källornas angivelser. Inledningen av denna period kan för hantverkets del karaktäriseras som en tid då de feodala dragen avtog och hantverkaren fick en mer oberoende ställning och bedrev en mer specialicerad verksamhet (Andrén 1989, s 593).

Hantverkaren har länge diskuterats inom ramen för skråväsendet och därmed dess förhållande till staden. I Sverige uppträder dock skrån sent - under slutet av 1300-talet eller under 1400-talet. Dessutom är de belagda skråna till mycket stor del koncentrerade till Stockholm (Lindström 1991, s 71). Åsikterna går betydligt isär angående huruvida det har funnits ett tidigare och mer utbrett skråsystem än vad de bevarade källorna antyder (Löfgren 1925; Schück 1940; Lind-

berg 1947; Ahnlund 1953; Lindström 1991). I historiska källor kan ursprunget till skråväsendet i Sverige anas vid mitten av 1300-talet. Organisationen har beskrivits som en feodal korporation och till skrået var inte bara mästarerna utan även deras anhöriga, anställda och tjänstefolk anknutna. Det skandinaviska skråväsendet anslöt till det övriga europeiska vad gällde formaliteter i feudala gemenskaper, som social och materiell reproduktion, inre fred, internt regelverk och interna judiciella möjligheter. Inte ens skrån i viktiga hantverksstäder som Stockholm och Malmö var någonsin autonoma - förhållandet till staden var reglerat. De tyska amterna i Bergen tycks dock ha varit mer eller mindre oberoende av stadsstyrelsen (Lindström 1991, s 229-231).

Skråreglerna fick inte ändras utan stadsstyrelsens medverkan, och staden utsåg ofta åldermän i ämbetena samt höll viss kontroll över vilka personer som fick bli mästare. När det gäller jurisdiktionen reglerades stadens rätt till andel av böter, men det förutsattes att mål avgjordes internt i

skråsystemet. Det har framhållits att skrånas ekonomiska och sociala förhållanden har reglerats utifrån i mycket liten grad (Lindström 1991, s 232). Stadsstyrelserna i Stockholm och Malmö verkar ha varit dominerade av köpmän och gränsen mellan hantverk och köpandel reglerades här tydligt. Även hantverksprodukternas priser styrdes av staden genom taxekontroll. Stadens krav på skråna verkar dock för övrigt mer ha gällt praktiska företeelser som hade att göra med stadens försörjning, försvar och renhållning än en ekonomisk politisk styrning. Centralstyrd skråpolitik från kungamaktens sida förekom inte förrän efter medeltiden.

Avsaknaden av skrån i de flesta svenska städer är naturligtvis intressant. Den ska sannolikt inte alls tolkas som ett indicium för lägre social status för hantverkare eftersom det har visat sig att skråna hade en administrativ funktion och inte en ekonomisk (Swanson 1988). De privilegier som delades ut av kungamakten till Stockholm, Malmö respektive Bergen under 1300-talet skiljer sig i karaktär och visar att centralmakten sanktionerade eller accepterade olika grader av extern reglering av skråna. En jämförelse av relationen mellan stad och skrå i Stockholm respektive Malmö har visat att den hierarkiska strukturen och skrånas underordnade ställning var mer uttalad i Malmö (Lindström 1991, s 234). Detta kan tyda på att det feodala inslaget i hantverkarnas premisser generellt var mindre i Sverige än i Danmark och i Nordeuropa för övrigt.

I generell teori byggde det medeltida samhället med dess tre stånd på att den undre klassen utgör bas för de två övre (t ex DUBY 1981, s 179). Köpmännen kom dock på kontinenten att få ett sådant inflytande att den producerande klassen i praktiken hamnade mer eller mindre utanför systemet. Sverige har här förts fram som ett undantag på grund av systemet med fyra stånd (Watts 1987, s 25). Bönderna utgjorde den fjärde klassen och dess reglerade status indikerar en mindre dominerande roll för köpmännen och en mindre nedvärderande hållning mot de producerande grupperna.

Den gängse bilden av en typisk medeltida verkstadsorganisation har präglats av ekonomisk teori och av förhållanden i storstäder: hantverkaren producerade på grund av riskerna inte för en marknad utan på beställning av en köpman. Denne hade tillgång till kapital, råvaror och fast kapital (som utrustning etc). Köpmannen skulle enligt teorin vara den som beställde, bekostade, kontrollerade, lagerhöll och marknadsförde produkterna (Cipolla 1982, s 103 ff). Man kan nog utgå från att denna bild inte kan appliceras generellt på de nordiska stadsförhållandena.

Under slutet av 1500-talet och under 1600-talet drevs en helt ny typ av kunglig politik gentemot skråna och hantverkarna. En samlad politik infördes som syftade till att tillvarata kronans intressen. Även under denna period fanns dock tydliga skillnader i utvecklingen i de respektive skandi-

naviska länderna. I Danmark försökte kungamakten åsidosätta hantverkarnas organisationer för att nå sina mål medan kungarna i Sverige generellt knöt organisationerna till sig och därmed utnyttjade dem. Resultatet blev två typer av feodal karaktär. I Danmark präglades utvecklingen av konflikt, i Sverige betonades det ömsesidiga beroendet (Lindström 1991, s 237-238). Eftersom Sverige under medeltiden hade få skråorganisationer, relativt få städer och i vissa delar relativt omfattande lanthantverk krävdes senare, ur central synvinkel, organisationer för att kungamakten skulle kunna kontrollera och beskatta hantverket. Detta i kombination med att Sveriges kungamakt under medeltiden var svag, i internationell jämförelse, gjorde att kronan under 1500- och 1600-talen tvingades ta ett kraftigt samlat grepp över bland annat hantverket på ett annat sätt än i länder där förändringarna blev mindre dramatiska (Lindström 1991, s 240). De tycks därför som att hantverkarklassen hade en något gynnsammare social position i Sverige under denna period.

Hantverkare i stadens elit?

Hur kan då bilden av hantverkarens position som den framträder i arkeologiska och skriftliga källor te sig med ovanstående bakgrund i åtanke? De formella positionerna är av intresse. Förhållandena i de många svenska städer verkar ha varit helt andra än de i till exempel tyska städer som ofta har anförts som exempel men där rådsplatserna ofta var förbehållna ett patriciat från ledande

köpmanssläkter. Den sociala klyftan mellan hantverkare och köpmän var mindre i de mellansvenska städerna än i större kontinentala städer (Ljung 1963, s 348). Hantverkare hade exempelvis reglerat tillträde till alla nivåer av stadsstyret i Västerås (Kumlien 1971, s 429). I städer som Uppsala, Enköping, och Arboga var det inte helt ovanligt med hantverkare i stadsstyrelsen - från borgmästarpositionen ner till de lägre ämbetena (tab I).³ I Vimmerby var det till och med reglerat 1604 att rådet skulle bestå av en köpman, en bonde, en krögare och tre hantverkare. Det var särskilt vanligt att guldsmeder nådde de högre positionerna. Gjutare förekom bland annat som borgmästare i Jönköping, som rådmän i Uppsala och på lägre ämbeten i Arboga. Det är till och med troligt att även vissa belagda borgmästare och rådsmän utan känt hantverkarepitet har varit hantverkare, eftersom yrkestiteln ofta uteslöts i dokumenten (jfr Ljung 1981, s 218).

Arboga tycks ha legat i en mellanklass när det gäller möjligheter för hantverkare i stadsstyret. Stockholm var i Sverige ett särfall när det gäller klassreglerna, med en tydlig gränsdragning som innebar att hantverkare aldrig blev rådmän i Stockholm under medeltiden (Dahlbäck 1988, s 57). Stockholm är alltså ensamt om att stämma med den slentrianmässiga bilden av medeltidsstaden. I råden i de ur ekonomisk synvinkel viktiga städerna Visby, Åbo, Kalmar, Söderköping och Lödöse var hantverkarna förvisso relativt få. Det dock intressant att när hantverkare trots allt kan

beläggas i dessa städers styre är det yrkesgrupperna bronsgjutare, guldsmeder och skinnare som är representerade (Ljung 1981, s 218). Internationellt finns, kanske något förvånande, exempel på likheter med de svenska gynnsamma formella förhållandena för hantverkare. Heather Swanson har visat att engelska bronsgjutare erhöi relativt hög status. Gjutare kunde bli borgmästare i Nottingham och i Leicester, och det finns även belägg för att en engelsk bronsgjutare var parlamentsledamot under 1300-talet (Swanson 1989, s 75). Strukturellt tycks svenska städer ha haft mer gemensamt med engelska städer än med till exempel nordtyska städer. Danmark praktiserade hårda regler mot hantverkarklassen, ungefär att jämföra med tyska förhållanden. En dansk förordning från 1442 förbjöd hantverkare i stadsstyret och förhållandena ledde ibland till öppna konflikter (Lindberg 1947, s 55; Andrén 1989, s 603).

Den ekonomiska ställningen varierade kraftigt inom hantverkarklassen. Endast få hantverkargrupper, i första hand guldsmederna, kunde på allvar tävla med köpmännen om stort ekonomiskt inflytande (Ljung 1981). Ur den aspekten var de svenska förhållandena inte annorlunda än de nordeuropeiska i allmänhet (jfr Swanson 1989, s 170). De svenska hantverkarnas position kan sägas påminna om de engelska kollegornas. En stor del av dessa har bedömts som om inte rika så åtminstone någorlunda välbeställda (Swansson 1989, s 164). Internationellt, och i Sverige, tycks guldsmederna generellt

ha varit mest välbeställda. Enligt 1460 års skottebok från Stockholm hörde grytgjutarna, bland totalt 68 yrkesgrupper inklusive vissa handelsmän, till de 10 som betalade mest skatt. I denna grupp av mer välbeställda fanns även andra metallhantverkare som guldsmeder, kopparslagare och grovsmeder (Dahlbäck 1988, s 85). Stockholms gjutare var ofta relativt förmögna och de ägde ofta fastigheter (Söderberg 1996, s 133). Hantverkarna konkurrerade dock inte bara med köpmännen om inflytande, utan även med andra hantverkare (Lindberg 1989:55 ff; Söderberg 1996, s 125). Från York finns exempel på det något skiftande välståndet bland grytgjutarna och konkurrensen inom en yrkesgrupp: grytgjutarna hörde till de mer förmögna hantverkarna under 1300-talet varefter de ganska dramatiskt förlorade mycket av inflytandet till kannstöparna (Swanson 1989, s 151-158).

Men den allmänna åsikten att staden präglades av en konflikt mellan köpmän och hantverkare har på senare tid ifrågasatts alltmer. En alternativ syn är att gränsdragningarna och skillnaderna i rättigheter och status snarare förelåg mellan grupperna stadsborgare respektive icke stadsborgare (Ewan 1990, s 59).

Ett särskilt problem gäller en stor grupp som kan sägas höra till hantverkarna men som sällan framträder i dokument eller i arkeologiska material: svenner, gesäller, lärlingar och hustrur (Janssen 1986, s 322; Lindström 1991). Svennerna och lärlingarna blev allt fler under medeltidens

lopp och måste ha varit ett betydande inslag i befolkningen. Deras ställning är svår att belysa. De fick inte kontant lön och de ingick inte i stadsstyret. Frågan är dessutom om en persons ställning och hans egen åsikt om sin tillvaro belyses tillräckligt av ekonomisk eller politisk ställning. Elisabet Ewan har påpekat att ojämlikhet var okontroversiellt och dels att personer med till synes låg ställning kan ha känt sig helt accepterade i samhället genom de band som det familje- och hushållsbaserade systemet innefattade, dels att avsaknad av politiska privilegier inte hade den betydelse för individen som vi idag förutsätter (Ewan 1990, s 137). Kvinnor - antingen i traditionella kvinnoyrken eller änkor som efterträdare till döde makens yrke, verkar normalt ha haft anseende och en stabil status även om de ekonomiskt blev en underklass (Söderberg 1996; Franzén 1998; Swanson 1989).

Naturligtvis behövde pengar inte automatiskt innebära status. Acceptansen varierade mellan yrkesgrupperna samt inom enskilda grupper, och aspekter som idag kanske tycks långsökta spelade in. Själva arbetet med metall var tydligen förknippat med status. Gimpel har påpekat att gruvarbetare inte bara automatiskt blev burskapsägande utan dessutom erhöll en rad särskilda förmåner. Förklaringen till detta påstås vara det höga värde som sattes på metallprodukterna som sådana (Gimpel 1992, s 93-99).

Man kan fråga sig hur strikta gränserna normalt var mellan hantverkar- och handelsmannaklasserna. Vem

sålde i regel gjutarens gryta och smedens kniv? Återkommande försök att via lagar få bort den förhatliga yrkeskombinationen hantverk och köpenskap, liksom egendomligt nog dispenser för just detta, visar att kombinationen var vanlig (Lindberg 1947, s 51). Uppdelningen i grupperna köpmän respektive hantverkare var till exempel i Skottland en senmedeltida företeelse, och det kan antas att den bild vi har av hantverkaren som typ var en okänd företeelse under större delen av medeltiden (Ewan 1990, s 59). Man kan utgå från att nordiska hantverkare ofta ägnade sig åt flera olika yrken. På samtida bilder visas ibland hantverkaren i en verkstad med en sådan lucka ut mot gatan som ofta förknippas med försäljning (fig. 1). Det är intressant att begrunda de uppstramade regler som under 1500-talet angav att hantverkare endast tilläts handla med de varor de själva fått som betalning för egna produkter (Franzén 1998, s 199). Regeln visar dels att det då trots allt fanns handelsmöjligheter för hantverkaren, dels att det tidigare måste ha funnits ett ännu större utrymme. Ett par belägg i Arbogas tänkebok för processer mot hantverkare som handlat med järn visar att man till och med vågade sig på den kanske värdefullaste handeln. Från Arboga finns även flera exempel på försök att stäva mångsyssleri vilket kunde gälla flera hantverk eller hantverk och köpenskap, samt exempel på personer som övergick från hantverkar- till köpmannaklassen. Franzén har utifrån tänkebokens uppgifter, och med anledning av att man tillät en ogift kvinna bedriva handel,

konstaterat att det lilla Arboga i och för sig i teorin skulle styras som tusentals andra Nordeuropeiska städer men att man ”då och då pragmatiskt överskred tabun som annorstädes upprätthölls med större ackuratess” (Franzén 1998, s 194-197).

Även många engelska, skotska och franska städer har visat sig sakna skråorganisation under medeltid eller fick sådan först under slutet av perioden. Många hantverkarhushåll tycks även där ha haft en varierad verksamhet med betydliga grupp- och klassöverskridande inslag (jfr Swanson 1988; Ewan 1990, s58; Hilton 1995, s 68, 78). Helt säkert var medeltidsmänniskan högst påtagligt medveten om klassamhället men det tycks sammanfattningsvis som att många städer hade betydligt rörligare system än vad vi oftast förutsätter. Man kan alltså ana grupperingar av städer där olika storlek men även olika prägel i övrigt skapade förutsättningar för olika socioekonomiska system, vilka dessutom kunde tillåta viss social rörlighet.

Det kan även vara möjligt att arkeologiskt belysa frågor om status och gränsöverskridande. Uppsalagjuteriet i kvarteret Pantern var i sin 1400-talsversion en högt specialiserad verkstad med produktionsanläggningar och ett tegelhus. En kulturlageranalys visar att tomten inte hade använts för boende - den var en ren verkstadsplats, vilket förutsätter att gjutmästaren och hans anhöriga bodde någon annanstans i staden. Från de skriftliga källorna har uppgifter häm-

Fig. 6. Senmedeltida verkstadsinteriör. (Biringuccio 1540).

tats som med stor säkerhet identifierar flera innehavare av gjuteriet. Olof Grytgjutare köpte år 1410 mark som genom angivelser av referenspunkter i staden sannolikt kan sägas ha varit en del av den undersökta tomten. Olof köpte 1413 en annan tomt i Uppsala - möjligen en tomt för ett bostadshus. Alltså ägde gjutarmästaren två tomter, en verkstad och minst ett stenhus. Sten- eller tegelbyggnader indikerar ett visst välstånd och nämns även som tecken på att handelsaktiviteter. I Uppsala var stenhusen få fortfarande under 1800-talet. Då var de profana bostadshusen i sten inte fler än cirka 40 - fördelade på cirka 380 gårdar, ofta med fler än ett bostadshus per gård (Ehn 1991, s 21). Det medeltida

beståndet är inte känt men det har troligen rört sig om 30-40 hus (jfr. Redin 1976, s 33; Ersgård 1986, s 89). Huset vid gjuteriet och beläggen för markköpen understryker gjutarens stabila ekonomiska position.

Ett dokument daterat 1416 berättar om en Olof Kannstöpare. Det är oklart huruvida det rör sig om samme Olof som nämnts ovan. Olof Kannstöpare har visat sig vara en medlem av lågadeln (Ljung 1954). På ett diplom angående en morgongåva till hustrun Katarina finns Olofs sigill som visar en halv lilja och två snedbjälkar. Hustrun gav senare, 1424 efter Olofs död, en gård med dottern Birgitta till Sko kloster. Gården hade Olof haft "frälst och fritt sedan hedenhös". Om det här rör sig om Olof Grytgjutare och han alltså var adelsman är detta mycket anmärkningsvärt. Om beläggen gäller två samtida metallgjutare varav en bevisligen är besutten och den andre till och med frälseman innebär det en förbluffande situation i det tidiga 1400-talets Uppsala.

En stad är en stad är inte en stad

Hilton har studerat engelsk och fransk stadskultur och kommer till viktiga slutsatser (Hilton 1995) som till exempel angående skillnader mellan större och mindre städer. Han modifierar generella åsikter om urban ekonomi och sociala strukturer : "...these small towns were not so structured as were the bigger urban centres. Although the borough court and borough officialdom tended to be dominated by representatives of the better-off families, there was less of a

social gap between them and the rest of the borough population than one finds between the mercantile elites of the big towns and the craft producers." Även för Skottlands städer har skillnaderna mellan städer av olika storlek och karaktär understrukits som en kontrast mot äldre forskning (Ewan 1990, s 59).

För Uppsalas del har det visat sig att de sociala klyftorna mellan lågfrälset och stadens borgerskap inte var särskilt stora (Ferm 1986, s 148) vilket skulle kunna antyda att även åsikterna om klyftorna inom det lokala borgerskapet bör revideras något. Oftast har det ansetts att om frälsepersoner över huvud taget gjorde klassresan till borgarskap så var det frågan om att de blev köpmän, men det kan vara lämpligt att hålla dörren öppen för en mer differentierad syn, särskilt angående knapadeln och småstäderna.

Summering

För järnåldern kan den skandinaviska forskningen säga ligga relativt väl i linje med den kontinentala på så sätt att åsikterna om hantverkarens status i båda fallen går isär. Här ans dock en alltmer differentierad syn där modellerna kan innefatta dels hantverkare av olika status, dels en flerskiktad verkstadsorganisation. Regionala variationer börjar också bli skönjbara. Den yngre järnålderns och den tidiga medeltidens situation bjuder på tolkningsproblem eftersom forskningen har varit koncentrerad på centralplatser samt städer, och under-

sökningar av samtida landsbyar är sällsynta i vissa områden. Med ett möjligt undantag (Barvalokalen) tycks dock ideerna om en hård styrning av brons-hantverket till städerna under vikingatid hålla sträck. Den speciella politiska situationen i Skandinavien under äldsta medeltid med ett kvardröjande ättesamhälle, kungamaktens taktiska satsningar och feodalt bundna hantverkare präglar sedan 1980-talet diskussionerna om hantverkets roll.

När det gäller tiden efter cirka år 1200 är läget annorlunda. Mycket få studier har gjorts av hantverkets roll och hantverkarens situation. Översikten ovan antyder att det fanns en större skiktning bland verkstäderna och att den regionala och interregionala handeln var mer omfattande. Senare tids undersökningar av förhållanden i europeiska småstäder gör det

lättare att förstå urbana sociala strukturer i Norden. Förekomsten av hantverkare i stadsstyrelserna har tidigare ansetts bero på brist på lämpligare personer eller förklarats som en illusion orsakad av bristande källkritik. Det vore mer konstruktivt att diskutera en komplex stadsstruktur med i vissa fall svagt hävdade interna gränser och stor flexibilitet. Regionala skillnader, en viss social rörlighet, någorlunda pragmatiska regelverk och en inte så uttalat bitter social kamp i staden tycks, kanske något förvånande ha varit en tämligen vanlig situation i Nordeuropas mindre städer.

Johan Anund är projektchef vid Riksantikvarieämbetet (UV Bergslagen i Örebro) och doktorand vid Arkeologiska forskningslaboratoriet, Stockholms universitet.

Noter

1. Artikeln är delvis en version av ett föredrag presenterat i samband med konferensen Medieval Europe 1997 (Anund 1997), och som META-redaktionen har bett mig omarbета till en artikel på svenska. För mer detaljerade referenser angående bl a teknikrekonstruktioner hänvisas till konferenspublikationen.

2. I det övriga Nordeuropa har mer eller mindre välbevarade gjuterier påträffats i Lübeck (analyseras och publiceras av dr Hans Drescher), i Bonn-Schwarzrheindorf (Janssen et al 1987), i Exeter (Blaylock 1996), i Worcester (Taylor 1996) och i York (Bayley & Richards 1993).

3. Här finns naturligtvis det allmänna källkritiska förbehållet om att yrkesindikerande namn i vissa fall kan vara missvisande eftersom en person kan ha bytt profession men behållit sitt tillnamn etc. Motsatt kan framhållas att personer sannolikt ofta omnäms utan yrkesindikerande namn även om de var hantverkare.

Muntliga uppgifter

Nedanstående personer har vänligen lämnat information om opublicerade resultat:

Becker, Nathalie, Riksantikvarieämbetet, Lund (Information om gjuterifynd i Dagstorp, Sverige).

Enbäck, Berith. Jönköpings länsmuseum (Information om grytgjuterifynd i Jönköping).

Engberg, Niels. Nationalmuseet. Köbenhavn. (Information om klockgjutningsanläggning i Refshale, Danmark).

Tagesson, Göran. Riksantikvarieämbetet. Linköping (Information om grytgjuterifynd i Vadstena, Sverige).

Vinberg, Ann. Riksantikvarieämbetet, Stockholm (Information om gjuterifynd vid Barva, Södermanland, Sverige).

Litteratur

Ahnlund, N. 1953. *Stockholms historia före Gustav Vasa*. Monografier utgivna av Stockholms kommunalförvaltning 15.

Ambrosiani, B. 1958. Darsgårdekomplexet. En preliminär rapport. *Fornvännen* 53.

Ambrosiani, B. & Eriksson, B. G. 1992. *Birka. Vikingastaden. Volym 2*.

Amman, J. (odaterad). *Das Ständebuch*. Insel-Bücherei. nr 133. Leipzig

Andersson, C. & Hällans, A.-M. 1997. No trespassing. Physical and mental boundaries in agrarian settlements. *Visions of the past. Trends and traditions in Swedish Medieval archaeology*. Andersson, H, Carelli, P. & Ersgård, L (red). Lund studies in medieval archaeology 19. Riksantikvarieämbetet. Arkeologiska undersökningar. Skrifter nr 24.

- Andersson K. 1995. *Romartida guldsmide i Norden III. Övriga smycken, teknisk analys och verkstadsgrupper*, Aun 21.
- Andrén, A. 1985. *Den urbana scenen. Städer och samhälle i det medeltida Danmark*. Acta archaeologica lundensia, Series in 8. Nr 13.
- Andrén, A. 1989 State and towns in the Middle Ages. The Scandinavian Experience. *Theory and Society* 18.
- Anund, J. 1992. *Ett medeltida grytgjuteri i Uppsala. Olawe Grytogiwtara och andra hantverkare i medeltidsstaden*. C-uppsats. Arkeologiska forskningslaboratoriet, Stockholm universitet.
- Anund, J; Bergquist U; Bäck M & Pettersson, K 1992. A Medieval Cauldron-Foundry - Craftsmanship and Craftsmen in Pantern. Uppsala. *Rescue and Research. Reflections of Society in Sweden 700-1700 A.D.* Riksantikvarieämbetet. Arkeologiska undersökningar. Skrifter No 2.
- Anund, J. 1997. The bronze industry of medieval Scandinavia - the evidence and the social position of the urban craftsman. *Material culture in medieval Europe*. Medieval Europe 1997 Brugge. I A P Rapporten 7.
- Anund, J. 1998. *Gjutanläggning för kyrkklocka i Vendel, Rapport, Arkeologisk undersökning 1994-1996, Uppland, Vendels socken, Vendel 1:1, Slutrapport*. Arkeologiska Forskningslaboratoriet, Stockholms universitet.
- Annuswer, B, Bergquist, U, Forenius, S & Syse, B. 1990. *Västerås 1000 år i centrum*. Riksantikvarieämbetet.
- Arentoft, E., Brandt, V. & Grandt-Nielsen, F. 1985. *Albani kirke og torv*. Fynske studier XIV.
- Arrhenius, B. 1973a. East Scandinavian Salin's style I-A. *Medieval archaeology* XVII.
- Arrhenius, B. 1973b. *Gjutformar och deglar påträffade i Birka, Birka. Svarta jordens hamnområde*. Riksantikvarieämbetet rapport.
- Arrhenius, B. 1979. Ein Goldschmiedgrab von Hovgårdsberg, Vendel, Uppland, Schweden. *Frühmittelalterliche studien. Jahrbuch des Instituts für Frühmittelalterforschung der Universität Münster* 13.
- Arrhenius, B. 1994. Fortida guldmedstekniker. *Guldets magi i saga och verklighet*, Knappe, A. (red).
- Bayley, J & Richards, J D. 1993. Medieval founding. Richards, J D. (ed.) *The Bedern foundry*. The archaeology of York. Volume 10: The medieval walled city north-east of the Ouse.
- Bergman, K. & Billberg, I. 1976. Metallhantverk. *Uppgrävt förflutet för PK-banken i Lund. En investering i arkeologi*. Archaeologica Lundensia VII.
- Bergman, K. & Billberg, I. 1978. *Databearbetning av metallverkstäder*. Seminar paper. Dept of Archaeology. Lund university.
- Bergquist, U. 1989. *Gjutning och smide. Metallhantverkets utveckling i Trondheim ca 1000 - ca 1350*. Meddelser nr 16. Meddelser fra projektet Fortiden i Trondheim bygrunn. Folkebibliotekstomten. Riksantikvaren.
- Bergquist, U. 1991. *Kvarteren Klio och Kleopatra, Västerås*. Rapport. Riksantikvarieämbetet, UV Uppsala.
- Bergquist, U. & Anund, J. 1996. *Ett senmedeltida grytgjuteri. Domkyrkoesplanaden. Västerås*. Rapport. Riksantikvarieämbetet, UV Uppsala. Manuskript.
- Biringuccio. 1540. *Pirotechnia*.
- Blaylock, S. R. 1996. Bell and cauldron founding in Exeter. *The journal of historical metallurgy society*. Volume 30. Number 2.
- Blindheim, C. 1969. Kaupanundersökelsen avsluttet. *Viking* 1969.
- Bloch, M. 1978 [1939]. *Feudal society I. The growth of ties of dependence*.
- Blomqvist, R. 1951. *Lunds historia I. Medeltiden*.
- Brinch Madsen, H. 1984. Metal casting. Techniques, production and workshops. *Ribe excavations 1970-*

1976 vol 2.

- Broberg, A. 1987. Vall i Valbo - en medeltida prästgård i Gästrikland. *Från Gästrikland 1986*.
- Brumfiel, E. M. & Earle, T. K. 1987. Specialization, exchange and complex societies: an introduction. *Specialization, exchange and complex societies*. New directions in archaeology.
- Bäck, M. & Carlsson, M. 1994. *Kvarteret S.ta Gertrud 3. Stadsgårdar och gravar i Sigtuna ca 970-1100*. Riksantikvarieämbetet UV Stockholm Rapport 1994:60.
- Callmer, J. 1991. Platser med anknytning till handel och hantverk i yngre järnålder. Exempel från södra Sverige. *Fra Stamme til Stat i Danmark. 2 Hövdingesamfund og Kongemakt*. Mortensen, P & Rasmussen, B M (red).
- Capelle, T. 1970. Metallschmuck und Gussformen aus Haithabu. *Berichte über die Ausgrabungen in Haithabu* 4.
- Christophersen, A. 1980. *Håndverket i forandring. Studier i horn- og beinhåndverket utvikling i Lund ca 1000-1350*. Acta Archaeologica Lundensia nr 13.
- Christophersen, A. 1982a. Drengs, Thegns, Landmen and Kings. Some Aspects on the forms of Social Relations in Viking Society during the Transition to Historic Times. *Meddelanden från Lunds universitets historiska museum 1981-1982. New Series Vol 4*.
- Christophersen, A. 1982b. Den urbane varuproduktionens oppkomst og betydning for den tidigmedelalderske byutviklingen. *Bebyggelsehistorisk tidskrift nr 3*.
- Christophersen, A. 1989. Kjøpe, selge, bytte, gi. Vareutveksling og byupkomst i Norge ca 800-1100: En model. *Medeltidens fødselse*. Symposier på Krapperups borg 1.
- Cipolla, C M. 1982 [1974]. *Det førindustrielle Europa. Økonomi og samfunn 1000 - 1700*.
- Dahlbäck, G. 1988. *I medeltidens Stockholm*. Monografier utgivna av Stockholms stad 81.
- Drescher, H. 1969. Mittelalterliche Dreibeintöpfe aus Bronze. *Neue Ausgrabungen und Forschungen in Niedersachsen 4*.
- Duby, G. 1981 [1973]. *Krigare och bönder. Den europeiska ekonomins första uppsving 600-1200*.
- Egan, G & Pritchard, F. 1991. *Dress accessories c. 1150-c. 1450*. Medieval finds from excavations in London. 3.
- Ehn, O. 1991. Uppsalas stadsbild. Stadens begynnande omvandling 1809-1867. *Uppsala stads historia VIII*.
- Ekman, T. 1998. Guld och gröna ängar - historien om Husby. *Blick för Bergslagen. Årsbok 1998*. UV Bergslagen. Avdelningen för arkeologiska undersökningar. Riksantikvarieämbetet.
- Engeström, R. 1973. *En bronsgjuteriwerkstad i kvarteret Priorn i Visby. Studie av dess gjutformer*. Seminar paper. Stockholm university.
- Engeström, R. 1974. Medeltida brongjuteri på Gotland. En nyupptäckt verkstad i kv Priorn i Visby. *Gotländskt arkiv 1974*.
- Ersgård, L. 1986. Expansion och förändring i Uppsalas medeltida bebyggelse. *Från Östra Aros till Uppsala, Uppsala stads historia VII*.
- Ersgård, L & Svedberg, V. 1985. *Sandbacken. Bebyggelse och hantverk i ett medeltida Uppsalakvarter*. Rapport Riksantikvarieämbetet UV 1984:9.
- Ewan, E. 1990. *Townlife in fourteenth-century Scotland*.
- Faerden, G. 1990. Metallgjenstander. Dagliglivets gjenstander. *De arkeologiske utgravninger i Gamlebyen. Oslo. Bind 7. Del I*. Schia, E. & Molaug, P B (red).
- Ferenius, J. 1971. *Vårby och Vårberg. En studie i järnålderns bebyggelsehistoria*. Acta universitatis Stockholmiensis.

Studies in North-European Archaeology. Series B.

Ferm, O. 1986. Ägande och boende i Uppsala under medeltiden. *Från Östra Aros till Uppsala. Uppsala stads historia VII.*

Franzén, B. (Med bidrag av Anund, J.). 1998. *Sturetidens monetära system. Pant eller penningar som information i köpstaden Arboga.* Acta universitatis Stockholmiensis. Stockholm studies in economic history 29.

Frölund, P., Aspeborg, H., Larsson, L.-I., Eriksson, T. & Karlenby, L. 1997. *Boplatser i Uppsala och Västmanlands län, del II. Rapport över ett FoU-projekt.* UV Uppsala Rapport 1997:23. Riksantikvarieämbetet.

Gimpel, J. 1992 [1976]. *The medieval machine. The industrial revolution of the middle ages.*

Gurevitj, A. J. 1979 [1970]. *Feodalismens uppkomst i Västeuropa.*

Hemmendorff, O. 1980. *Fornlämningarna 267 och 272, stensättningar samt 307, gravfält och verkstadsplats. Bäckby, Lundby församling, Västerås. Arkeologisk undersökning 1973.* Riksantikvarieämbetet. Rapport 1980:12.

Hilton, H. 1995 [1992]. *English and French towns in feudal society. A comparative study.* Past and Present publications.

Hjärthner-Holdar, E & Kresten, P. 1995. Analyser av sulfidmalmsrelaterade malmer, slagger och metaller - en presentation av Geoarkeologiska Laboratoriets arbete i Uppsala. *Icke-järnmetaller. Malmfyndigheter och metallurgi.* Forshell, H. (red). Jernkontoret H64.

Hulthén, B. 1992. *Undersökning av keramiska artefakter från ett bronsgjuteri i kv Pantern i Uppsala.* Laboratoriet för keramisk forskning. Lund university.

Holmqvist, W (ed). 1972. *Excavations at Helgö IV. Workshop. Part 1.* Kungliga vitterhets historie och antikvitets akademien.

Hommedal, A T. 1986. Utgrävning i Sola kyrkjeruin. *Fra haug og heidni. 1984:4.*

Jakobsson, T. 1996. Bronsgjutarverkstäderna på Birka - en kort presentation. *Icke-järnmetaller. Malmfyndigheter och metallurgi.* Forshell, H. (red). Jernkontoret H64.

Janssen, W. 1986. Hantverksbetriebe und Werkstätten in der Stadt um 1200. *Zeitschrift für Archäologie des Mittelalters, Beiheft 4/1986.*

Janssen, W. (with contributions by Drescher, H., Raub, C. J. & Riederer, J.). 1987. Eine mittelalterliche Metallgiesserei in Bonn-Schmeizrheindorf. *Beiträge zur Archäologie des Rheinlandes.*

Johansson, C. 1993. *Sölgjutare i kv Repslagaren i Lund.* C- uppsats. Institutionen för arkeologi, Lunds universitet.

Kjær, H. A. 1900. Fund af smedeværktøj i grave. *Aarbøger for nordisk Oldkyndighed og Historie 1900.*

Kulturen 1986. Årsbok för medlemmarna av Kulturhistoriska föreningen för södra Sverige.

Kresten, P & Larsson, L. 1995. *Gjuterifynd från kv Pantern. Uppsala stad. Geoarkeologi.* Analysrapport 4-1995. Riksantikvarieämbetet UV Uppsala. Geoarkeologiskt laboratorium.

Kumlien, K. 1971. Västerås till 1600-talets början. *Västerås genom tiderna. Del II.*

Lamm, K. 1977. Early medieval metalworking on Helgö in central Sweden. *Aspects of early metallurgy (Oddy, W. A. ed).*

Liebgott, N-K. 1993. Håndvaerk og teknik. *Da klinger i muld... 25 års arkaeologi i Danmark.* Hvass, S. & Storgaard, B. (red).

Lindberg, F. 1947 [1964, 1989]. *Hantverk och skråväsen under medeltid och äldre vasatid.*

Lindkvist, T. 1988. *Plundring, skatt och den feodala statens framväxt. Organisations tendenser i Sverige under övergången från vikingatid till tidig medeltid.* Opuscula Historica Uppsaliensia I.

Lindkvist, T 1989. Skatter och stat i den tidiga medeltidens Sverige. *Medeltidens födelse.* Symposier på

Krapperrups borg I.

- Lindqvist, A-K. 1996. *Gallsätter. UMARK 4. Arkeologisk rapport*. Inst för arkeologi. Umeå universitet.
- Lindström, D. 1991. *Skrå, stad och stat. Stockholm, Malmö och Bergen ca. 1350 - 1622*. Acta Universitatis Upsaliensis. Studia Historica Upsaliensia 163.
- Ljung, S. 1954. Uppsala under yngre medeltid och vasatid. *Uppsala stads historia II*. Lundh H. (ed).
- Ljung, S. 1963. *Enköpings stads historia. I. Tiden till och med 1718*.
- Ljung, S. 1981 [1961]. *Hantverkare. Kulturhistoriskt lexikon för nordisk medeltid från vikingatid till reformations-tid*. 6.
- Ljungkvist, J. 1997. En vikingatida bebyggelse i Gamla Uppsala. *TOR vol 29*.
- Lund Hansen, U. 1970. Kvarmløsefundet - en analyse af Sösdalstilen og dens forudsætninger. *Aarbøger for nordisk Oldkyndighed og Historie 1969*.
- Lund Hansen, U. 1975. Guldhåndværk i Nordens oldtid. *Guld fra Nordvestsjælland*. Schou Jørgensen M (ed).
- Lundqvist, L. 1996. Slöinge B en stormansgård från järnåldern. *Slöinge och Borg. Stormansgårdar i öst och väst*. Riksantikvarieämbetet, Arkeologiska undersökningar, Skrifter nr 18.
- Löfgren, A. 1925. Stockholm kangjutareskrå. *Det svenska tennjutarehantverkets historia I:1*.
- Müller-Wille, M. 1977. Der frühmittelalterliche Schmied im Spiegel skandinavischer Grabfunde, *Frühmittelalterliche studien. Jahrbuch des Instituts für Frühmittelalterforschung der Universität Münster I I*.
- Mårtensson, A W. 1972. Medeltida metallhantverk i Lund. *Kulturen 1972*.
- Nordeide, S W. 1994. Håndverket. *Kaupangen ved Nidelva, 1000 års byhistorie belyst gjennom de arkeologiske undersøkelsene på folkebibliotekstomten i Trondheim 1973-1985*. Riksantikvarens skrifter nr 7.
- Nordin, A-C. 1993. *Metallgjutning i Sigtuna*. C-uppsats. Inst för arkeologi. Uppsala universitet.
- Nordin, A-C, & Sandberg, F. 1996. *Arkeologisk förundersökning. Tuna prostgård. Raä 417, Stora Tuna socken, Borlänge kommun. Dalarna*. Arkeologisk rapport 1996:13. Dalarnas museum.
- Näsman, U. 1988. Analogislutning i nordisk jernalderarkæologi. *Fra Stamme til Stat i Danmark. I Jernalderens stammesamfund*. Mortensen, P. & Rasmussen, B. M. (red).
- Rahmqvist, P. H. 1983. *Gene. On the origin, function and development of sedentary Iron Age settlement in Northern Sweden*. Archaeology and Environment. 1.
- Rahmqvist, P. 1990. Helgö - unikt samhällscentrum eller vanlig bondgård? *Fornvännen 85*.
- Redin, L. 1976. *Uppsala, Medeltidsstaden 3*. Rapport Riksantikvarieämbetet och Statens historiska museer.
- Roslund, M. 1987. Ett klockgjutningsfynd från det äldsta Lund. *Acta campanologica vol.2*.
- Rönn, V. 1996. *Stadsparken och Svanegatan i Lund*. Arkeologiska rapporter från Lund nr 16.
- Schia, E & Molaug, P B (eds). 1990. *Dagliglivets gjenstander. De arkeologiske utgravninger i Gamlebyen. Oslo. Bind 7. Del I*.
- Schück, H. 1940. *Stockholm vid 1400-talets slut*. Kungliga vitterhets historie och antikvitets akademiens handlingar 48.
- Steuer, H. 1987. Der Handel der Wikingerzeit zwischen Nord- und Westeuropa auf Grund archäologischer Zeugnisse. *Untersuchungen zu Handel und Verkehr der vor- frühgeschichtlichen Zeit in Mittel- und Nordeuropa. Teil IV. Der Handel der Karolinger- und Wikingerzeit*.
- Straume, E. 1986. Smeden i jernalderen, bofast - ikke bofast, høy eller lav status?, *Universitetets oldsaksamling. Årbok 1984/1985*.
- Swanström, E. 1977. Gjutplats för kyrkklocka i Visby. *Hikuin 3*.
- Swanson, H. 1988. The illusion of economic structure: craft guilds in late medieval English towns. *Past and*

Present, CXXI.

Swanson, H. 1989. *Medieval Artisans. An urban class in late medieval England.*

Söderberg, J. 1996. *Sveriges ekonomiska och sociala historia. Medeltiden.*

Taylor, G. 1996. Medieval bronze foundry at Deansway, Worcester. *The journal of Historical metallurgy society. Volume 30. Number 2 for 1996.*

Thomsen, P. O. 1991. Lundeberg - en handelsplads gennem 600 år. *Samfundsorganisation og regional variation. Norden i romersk jernalder og folkevandringstid.* Fabech, C & Ringtved, J (red).

Vellev, J. 1977. Støbning af middelalderens kirkeklokker. *Hikuin 3.*

Vellev, J. 1988. *Et middelalderligt bronzestøberi i Odense og noget om middelalderens klokker og gryder.*

Waller, J. 1996. *Dräknålar och dräktskick i östra Mälardalen. Kontinuitet och förändring under folkevandringstid och vendetid.* Aun 23.

Wicker, N. L. 1990. *Migration period bracteates: art historical constructs and the archaeology of crafts production and distribution.*

Wicker, N. L. 1994. The organization of crafts production and the social status of the migration period goldsmith. *The archaeology of Gudme and Lundeberg.* Arkæologiske studier 10.

Åhman, E. 1987. En klockgjutargrupp i Småland. *Populär arkeologi 1987:1.*

Middelalderens Bornholm

Jes Wienberg

Abstract

The Middle Ages of Bornholm

A critical review of a report written by Finn Ole Sonne Nielsen concerning Bornholm during the period c. 1050 -1576.

Bornholm er for en jøde og andre fremmede den eksotiske ø i Østersøen gemt omme bagved Sverige. Bornholm var og er målet for skoletidens obligatoriske udflugt. For Bornholm har det hele - åbent land, skov, strand, klipper, byer med bindingsværk og en anderledes fortid. Enhver turist skal besøge Gamleborg og Lilleborg, Hammershus, Østerlars og Gudhjem. Bornholm er således et mytisk landskab, hvor personlige minder smelter sammen med landskabets monumenter.

Bornholm er et landskab rigt på arkæologiske og historiske spor. Men sammenlignet med Öland og Gotland er fortiden forsømt. Øen ligger afsides fra hovedparten af Danmark. Og Skåne, der er indenfor synshold, tilhører siden 1658 Sverige. Især har Bornholms middelalder været for-

sømt. Øen er simpelthen havnet for langt geografisk og mentalt fra middelalderarkæologien på Moesgård ved Århus og ved Lundagård i Lund. Og ingen bro er at vente. Det er derfor glædeligt, når en af øens egne indfødte arkæologer, Finn Ole Sonne Nielsen, der kender landskabet ud og ind, nu har udgivet en oversigt over øens middelalder.

“Middelalderens Bornholm” er en rapport i en serie om kulturhistorie på Bornholm i regi af den tekniske forvaltning ved Bornholms Amt. Hensigten er at præsentere Bornholms historie og mindesmærker for gennem øget kundskab at sikre deres bevaring. Tidligere er en lignende rapport udkommet om oldtiden, “Forhistoriske interesser” (Nielsen 1996).

Rapporten omfatter 84 sider og er

rigt illustreret med prikkort, tegninger og fotografier. Den indeholder en kort indledning, et kapitel om kilder, metoder, trusler og sårbarhed, et kapitel om den tidlige middelalder 1050-1259, et kapitel om senmiddelalderen 1259-1525 og et kapitel om lybækertiden 1525-1565. Herefter følger en fortegnelse over middelalderens interesseområder. Der er 4 appendikser: Beskyttelsen af vore fortidsminder, Uddrag af Anders Sunesens Parafrase til Skånske Lov, Ærkebisperne Jens Brostrup og Birger Gunnersens særlove for Bornholm og en Udskrift af Olsker sogns gildes bog. Rapporten afsluttes med en litteraturliste.

“Middelalderens Bornholm” er letlæst og fyldt med fakta og fundringer. Rapporten fungerer således som en udmærket introduktion til middelalderen for både læg og lærd. Intet andet sted i litteraturen er det muligt at få en lignende oversigt over, hvad vi, eller rettere Finn Ole, idag kender til om øns middelalder. De velkendte monumenter som borgene og kirkerne får selvfølgelig sin del, men her er det ikke bare det monumentale som fremhæves. Meget plads får også mere ydmyge spor som de mærkelige gårdækker, bodetomterne, “lerbottnar”, vand- og vindmøller, hulveje, skanser og diger. Især kortlægningen af de ca. 250 gårdtomter i samarbejde med fritidsarkæologerne har jeg fulgt med interesse, da her åbnes for et nyt perspektiv på udviklingen gennem middelalderen. Nu eksisterer altså en oversigt, som forhåbentlig vil hjælpe i beva-

ringsarbejdet. Og samtidigt er en platform etableret, hvorfra forskningen kan fortsætte.

Nogle kritiske, men forhåbentlig konstruktive, ord må dog følge: Fakta og hypoteser blandes i teksten, så det er uklart, hvad som er rimelig belagt, og hvad som er hypoteser, der måske eller måske ikke er sandsynlige. Netop ordet “sandsynligvis” anvendes særdeles hyppigt sammen med ord som “antagelig” og “måske”, og bør efter min mening læses som en markering af, at her følger en afforfatterens mange kreative idéer.

Afgrænsningen til Bornholm er en selvfølge, mens middelalderen får lov at strække sig helt frem til 1576, da Lybæk modvilligt gav slip på at besidde øen som pant. Ifølge den første rapport skulle imidlertid hele tiden frem til 1525-75 kunne karakteriseres som en “forhistorisk tid” (Nielsen 1996: 53 fig. 83). Spørgsmålet er, om ikke en grænse ved 1525 havde været mere meningsfuld med tanke på begrebets konventionelle betydning.

Når det gælder synet på bebyggelsen er Finn Ole tydeligvis inspireret af den svenske kulturgeografi og bebyggelsesarkæologi. Her findes således nogle spændende iagttagelser og idéer omkring forholdet mellem de tidlige kristne gravpladser, kirkerne og gårdene (Nielsen 1998 s. 16ff). Lige som i den svenske forskningstradition opfattes tilsyneladende regelmæssigheder som et udtryk for en overordnet planlægning. Tanken på konger, bisper, høvdinge og myndigheder som

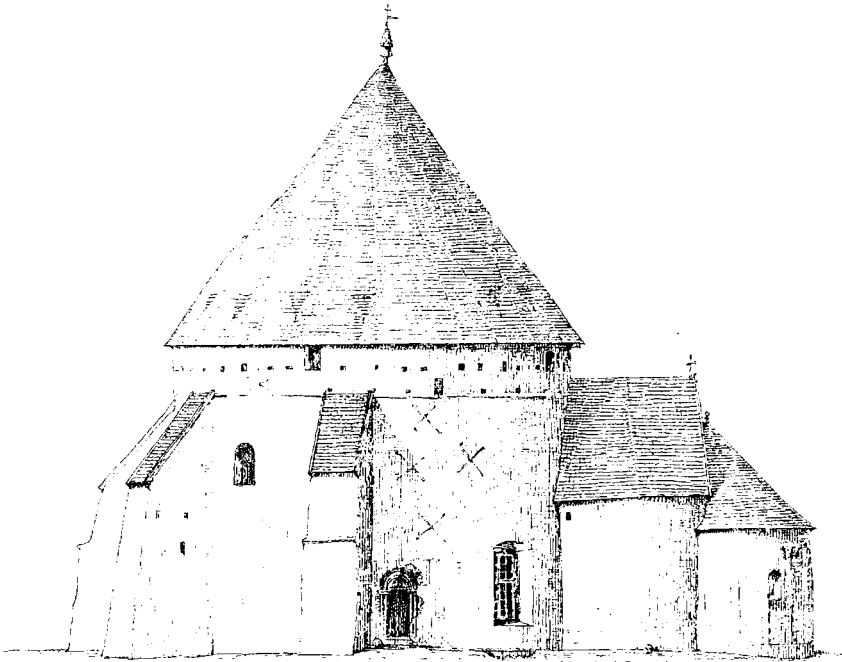

Fig. 1. Østerlars rundkirke med den omstridte nordportal. Tegning i Holm 1878.

organiserer og administrerer landskabs elementer, alt fra byens grunde til sognekirkernes placering og størrelse, så alt bliver funktionelt i afstande, antal og areal, bærer dog anakronismens præg. Tanken afspejler mere vor egen tid end middelalderen. Det regelmæssige behøver ikke være planlagt, men kan opstå gennem gradvise lokale beslutninger og mere ubevidste tilpasninger (jfr. Nyborg 1986 s. 26f). Og ved nærsyn er regelmæssigheden sjældent så overbevisende. Vi ser, hvad vi vil se.

Hvad gælder kirkerne, er jeg endnu engang skeptisk overfor den fortsatte, og tilsyneladende ikke-udryddelige, fokusering på kirkerne som for-

svarskirker indenfor perioden 1150-1250. Her er alt for mange spørgsmålstejn omkring dateringer og funktioner, der rettes ud til udråbstegn uden belæg. Jeg tror, at det er myten om Bornholm, den udsatte ø i Østersøen med rundkirkerne til heroisk og kollektivt forsvar mod hedenske vendere og baltere, der her styrer tolkningen.

Forekomsten af både nord- og sydportaler i grundplanet har altid været en svaghed ved tolkningen af rundkirkerne som kirkeborge. Efter en murværksanalyse blev det foreslået, at nordportalen i Østerlars skulle være senere indsat, men resultatet blev snart afvist (Smidt 1935 s. 62ff; Danmarks

Kirker VII s. 396ff; Wienberg 1986 s. 52f). Finn Ole fastholder imidlertid, at nordportalen burde være senere indsat, for det kan ikke være "sandsynligt", at en forsvarskirke oprindeligt skulle have haft et så sårbart punkt (Nielsen 1998 s. 30 fig. 26). Men da skulle jo alle 8 nord- og sydportaler i rundkirkerne omdateres og/eller flyttes.

Et par detaljer: Hvad betyder det, at Å kirke i rapporten regnes til øens ældste, samtidigt med at den berømte gutniske døbefont dateres til kort før år 1200 (Nielsen 1998 s. 18f, 23)? Og Vor Frue i Kalundborg opfattes ikke længere som en forsvarskirke fra ca. 1170 opført af Esbern Snare, men som en helt ubefæstet kirke med en symbolsk arkitektur fra ca. 1225, altså snarere opført på initiativ af hans datter Ingeborg og hendes mand Peder Strangesen (Nielsen 1998 s. 30 cfr. Danmarks Kirker IV hf. 29-31, s. 3046ff, 3096ff).

Så lidt formalia: Det er lidt forvirrende, at nummereringen af kapitler fortsætter fra den ene rapport til den anden, da de iøvrigt står frit, har forskellige titler og samme appendiks optræder i begge rapporter. Billederne er mange, men kunne gerne have været

lidt tydeligere. Nu er det vanskeligt at reproducere kortene med Bornholm, da omridset er så svagt (tynde computer-tegnede linjer). Endelig savner jeg lidt nyere henvisninger til litteratur om Hammershus (Jensen 1995; Andersson 1997).

Nå, med disse fyldige fodnoter vil jeg anbefale rapporten til alle med interesse for middelalderens Bornholm. Og for min egen del vækkes nysgerrigheden for øen igen. Som deltager i det nystartede forskningsprojekt "Culture Clash or Compromise? The Europeanisation of the Baltic Sea Area 1100 - 1400 AD", ledet fra Högskolan i Visby, funderer jeg over, hvordan udviklingen i Østersøen blev modtaget på Bornholm: Med modstand, kompromis eller noget tredje. Projektet har udvalgt 5 analyseområder - Kalmar län, Gotland, Ösel-Wiek, Kurland og Semgallen - men intet hindrer et sideblik til Bornholm også.

Tak til Turi Thomsen for sprogranskning.

Jes Wienberg er docent og universitetslektor i middelalderarkæologi ved Arkeologiska institutionen i Lund.

Litteratur

- Andersson, A. 1997. Spatial Analysis in Time. Hammershus Castle. *Visions of the Past. Trends and traditions in Swedish Medieval Archaeology.* (Eds.) H. Andersson & P. Carelli & L. Ersgård. Lund Studies in Medieval Archaeology 19. Riksantikvarieämbetet, Arkeologiska undersökningar, Skrifter nr. 24.
- Jensen, B. 1995. Hammershus Slotsruin mellem nationalt monument og turistseværdighed - 1896-1907. *Fortid og Nutid 1995 hf. 1.*
- Danmarks Kirker Iff.* Udg. af Nationalmuseet. København 1933ff.
- Holm, H. J. 1878. *Bornholms ældgamle Kirkebygninger.*
- Nielsen, F. O. S. 1996. *Forhistoriske interesser.* (Udg.) Bornholms Amtsråd.
- Nielsen, F. O. S. 1998. *Middelalderens Bornholm.* (Udg.) Bornholms Amtsråd.
- Nyborg, E. 1986. Kirke - sognedannelse - bebyggelse. Nogle overvejelser med udgangspunkt i et bebyggelsesprojekt for Ribeområdet. *Hikuin 12.*
- Smidt, C. M. 1935. Østerlarsker paa Bornholm. Nye Undersøgelser. *Fra Nationalmuseets Arbejdsmark 1935.*
- Wienberg, J. 1986. Bornholms kirker i den ældre middelalder. *Hikuin 12.*

Anvisningar för författare i META

Manus till META insändes i papperskopia samt på diskett eller via E-mail. Om Du skickar text från en PC-miljö, använd om möjligt programmet Microsoft Word. Den insända texten skall vara i tryckfärdigt skick. Korrektur till författarna utlämnas normalt sett inte.

Referenssystem. Hänvisningar göres i texten med angivande av författarnamn, tryckår och sida, enligt exemplet: (Jönsson 1902, s 45ff). Undvik om möjligt längre noter. Om dylika finnes placeras de efter texten under rubriken **Noter**. Under rubriken **Litteratur** samlas alla verk, som citerats i texten, med angivande av författarnamn, tryckår, verkets namn, eventuell skriftserie eller för uppsatser aktuell årsbok eller samlingsvolym enligt exemplen:

- Stenholm, L. 1986. Önnerup - en skånsk by mellan två revolutioner. *Medeltiden och arkeologin, festskrift till Erik Cinthio*. Lund studies in medieval archaeology 1.
- Styffe, C.G. 1911. *Skandinavien under unionstiden*.

Abstract. Varje artikel skall vara försedd med ett kort abstract med titel på engelska. Detta bör vara på max 15 rader.

Faktaruta. Till varje text bifogas av författaren en uppgift om dennes nuvarande sysselsättning, t.ex doktorand vid arkeologisk institution eller antikvarie vid museum.

Illustrationer (fotografier och svartvita ritningar eller teckningar) till texten skall vara av hög kvalitet och bör helst vara anpassade till en trycksida i META-format. Skicka gärna originalmaterial i högst A3-format eftersom redaktionen har möjlighet att göra copy-proof och digitaliserade bilder. Det går även att skicka digitaliserade bilder direkt på diskett i Pict-Tiff-eller EPS-format. Alla illustrationer skall vara försedda med figurnumrering. Till dessa bifogas även en förteckning över aktuella figurtexter samt anvisning om var i texten figurerna skall placeras.

Carl Olof Cederlund

Myten om vårt vikinga-ursprung

**Per Olof Sjöstrand &
Ilse Tarsala**

Åland mellan järnålder och medeltid

Johan Anund

**Mångsysslare, småstäder och klass-
resor. Nordens bronsantverk som
exempel på möjligheter inom social-
arkeologin**

Jes Wienberg

Middelalderens Bornholm